

Олександр Рубльов, Петро Синицький
(м. Київ)

«Я мушу продовжувати свою справу літописця...»:

***Гулагівська «одіссея» Надії Суровцової
1927–1954 рр.***

у реабілітаційно-мемуарному контексті

Rublov O., Synytskyi P. GULAG «Odyssey» of Nadiya Surovtsova in 1927–1954: repressive and rehabilitation memoirs context.

The purpose of present article is the analysis of one of the early «cases» against the representatives of Ukrainian intellectuals of the USSR, faked by the republican GPU — the so-called «case of Surovtsova–Petrenko» 1927–1928. In the centre of attention is, an outstanding representative of literary and artistic intellectuals of Ukraine, historian and public figure Nadiya Surovtsova (1896–1985).

Постать виразної представниці літературно-мистецької інтелігенції України, історика й громадського діяча Надії Віталіївни Суровцової (1896–1985) загалом, принаймні за останнє десятиріччя, не обійдена увагою істориків та літературознавців¹. Після публі-

¹ Див., напр.: Коцюбинська М. *Кілька штрихів до силуету Надії Суровцової* // Київ. – 1990. – № 10. – С. 70–71; Падун-Лук'янова Л. *Слово про Надію Суровцову* // Березіль. – 1992. – № 3/4. – С. 144–147; Мукомела О. *Суровцова Надія Віталіївна* // Українська журналістика в іменах / Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника НАН України; За ред. М. М. Романюка. – Львів, 1994. – Вип. І. – С. 178–179; Дашкевич Я. *Надія Суровцова: Нотатки з нотаток* // Суровцова Н. Спогади / Упоряд. Л. Лук'янова. – К., 1996. – С. 366–374; Рябчук М. *Спогади з потойбіччя*: [Рец. на кн.: Суровцова Н. Спогади / Упоряд. Л. Лук'янова. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. – 432 с.: іл.] // День. – 1997. – 4 черв. – № 95; Герасимова Г. *Суровцова Надія Віталіївна* // Українські історики ХХ ст.: Біобібліогр. довід. / Сер. «Укр. історики»; Ін-т історії України НАН України;

кації 1996 р. її доволі розлогих «Спогадів» у супроводі професійних коментарів Л. Падун-Лук'янової може скластися враження, що у біографії Н. В. Суровцової не залишилося таємниць й відсутнє поле наукового пошуку. Однак це не так.

Як вже наголошувалося нами в одній з попередніх публікацій², очевидно, докладніше мають бути висвітлені обставини, що передували арешту Н. Суровцової 29 листопада 1927 р. — у сучасній літературі мотивація її затримання ГПУ УССР назагал дещо прямолінійно зводиться до її категоричної відмови у 1926 р. від пропозиції стати «сексотом» сталінської спецслужби (Я. Дашкевич, Л. Падун-Лук'янова, В. Піскун та ін.)³. Крім того, практично поза увагою залишається біографія колеги літераторки по праці в апараті Уповноваженого НКЗС ССРСР при Уряді УССР Григорія Петренка (1890–1952), який опинився за ґратами одного дня зі своєю «цивільною дружиною» й проходив по спільній з нею «справі».

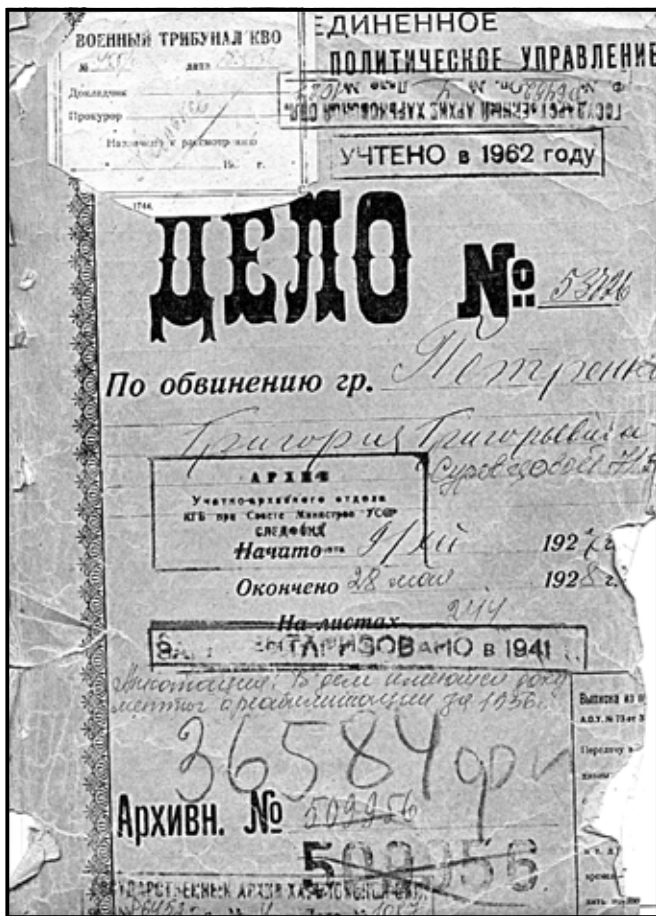
Редкол.: В. А. Смолій (гол. ред.) та ін. — К.; Львів, 2003. — Вип. 2, ч. 1. — С. 314–316; Хорунжий Ю. *Зв'язкова покоління: [Н. Суровцова] // Дзеркало тижня*. — 2003. — № 35 (460). — 13–19 верес.; Піскун В. *Що в імені твоєм? — Надія?!: Надія Суровцова* // *Українки в історії / За заг. ред. В. Борисенко*. — К., 2004. — С. 157–162; Синицький П. Е. *Надія Віталіївна Суровцова (1896–1985): життєпис творчої особистості у контексті новітньої вітчизняної історіографії* // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України; Головна редкол. наук.-док. серії книг «Реабілітовані історією»*; Редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.) та ін. — К., 2005. — Вип. 30. — С. 278–295; Його ж. *«Спогади» Надії Суровцової (1896–1985) як джерело з історії Центрально-Східної Європи 1920-х років* // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. ст. / Ін-т історії України НАН України*; Редкол.: О. П. Реєнт (гол.) та ін. — К., 2006. — Вип. XI. — С. 307–322; Його ж. *«Справа Суровцової – Петренка» 1927–1928 рр.: опрацювання моделей масових репресій проти вітчизняної інтелігенції кінця 1920-х – початку 1930-х рр.* // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України*; Редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.) та ін. — К., 2006. — Вип. 33. — С. 166–185; та ін.

² Див. докладніше: Синицький П. Е. *Надія Віталіївна Суровцова (1896–1985): життєпис творчої особистості у контексті новітньої вітчизняної історіографії*. — С. 292.

³ Див., напр.: Падун-Лук'янова Л. *Слово про Надію Суровцову* // *Березіль*. — 1992. — № 3/4. — С. 145; Дашкевич Я. *Надія Суровцова: Нотатки з нотаток* // *Суровцова Н. Спогади / Упоряд. Л. Лук'янова*. — К., 1996. — С. 368; Піскун В. *Що в імені твоєм? — Надія?!: Надія Суровцова* // *Українки в історії / За заг. ред. В. Борисенко*. — К., 2004. — С. 159–160; та ін.

Г. Г. Петренко.
Фото із слідчої справи.
Грудень 1927 р.

Слідча справа Г. Г. Петренка.
1927–1928 рр.

У хрестоматійних нині мемуарах С. Підгайного «Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933–1941» (1947) міститься зокрема тематичний блок про в'язнів — державних і партійних діячів советської України. Фрагментарно-принагідно згадується у ньому й Григорій Григорович Петренко, щоправда, під прибраним ім'ям Івана Петренка:

«Івана Петренка, колишнього уповноваженого наркомату закордонних справ на Україні, серйозного економіста, спершу соціал-демократа, а згодом і комуніста, я зустрів уже наприкінці його соловецької “кар’єри”, бо року 1936 він кінчав уже свій десятирічний термін ув’язнення.

Походив він десь з Переяслава, дуже хотів хоч на тиждень по звільненні поїхати туди і дізнатися щось про дружину, яку було так само заарештовано і з якою він утратив зв’язок. Та бажання ці не здійснилися, бо Петренкові довелося місяців зо три пересиджувати свій термін, поки Москва не вирішила його звільнити з тюрми, перетворивши на трудпоселенця в межах східньої Карелії, але не нижче

Объединенное Государственное Политическое Управление.

ОРДЕР № 715 *

Декабрь 6 для 1927 г.

Выдан сотруднику Оперативного Отдела О. Г. П. У.
тов.

на производство Ареста и обыска

у-но Петренко Григорий Григорьевич

по адресу:

Кремль арестованный ОВМУ

ПРИМЕЧАНИЕ. Все должностные лица и граждане обязаны оказывать
ую, на имя которого выписан ордер, полное содействие для успешного вы-
нения.

Зам. Председателя О. Г. П. У.

Начальник Оперативного Отдела

Мада
Виньков

У.С.Р.Р. ДЕРЖАВНЕ ПОЛІТИЧНЕ Управління — при — Ради Народних Комісарів	У.С.С.Р. ГОСУДАРСТВ. ПОЛИТИЧЕСКОЕ Управление — при — Совета Народных Комиссаров	1-й отд. КРО СПРАВА № М. Р. На № Вх. № ОГПУ СССР Кому НАЧ КРО Куди <u>г. Москва</u>	Відповід чекається до <u>26.</u> Літ. „ Серія „К“
1927 р. м. Харків. — г. Харьков.		Короткий зміст. " Препроводжається з чемодана и сверток с материалами."	
КРО ОГПУ 5 25 1927 Вх. № 21145		Препроводжається два чемодана и сверток с перепиской из "ятой" при обыске у ПЕТРЕНКО и СУРОВЦОВОЙ. Прилагаются два протокола обыска. — Приложение: Упомянутое НАЧ КРО ГПУ УССР: Добродицкий, НАЧ 1-го Отд КРО: Квартанов/	

*Супровідний лист ГПУ УССР до ОГПУ СССР щодо направлення
речових доказів у «справі Н. Суровцової — Г. Петренка».
2 грудня 1927 р.*

від 64 паралелі північної широти. Про свою «справу» він не розповідав, але сидів за «шпіонаж», хоч ніколи, звичайно, шпіоном не був»⁴.

І далі, попри цілком зрозумілі помилки людської пам'яті (плутанину з іменем і посадою Г. Петренка, місцем його народження — «десь з Переяслава» — та ін.), мемуарист наводив цікаву сутнісну характеристику цієї особистості:

«Цікава це була людина. Освідчена, з ясною політичною концепцією. Виглядав страшенно втомлено і змучено. Говорив якимось про колоніальну залежність совєтської України від Москви і шкоду, заподіяну від неї українській економіці. Лишилося враження, що ця людина була не на Соловках, а в центрі політичного і економічного життя Совєтського Союзу. Соловецькі українці щиро раділи, коли він кидав соловецьку каторгу»⁵.

Ув'язненню, а згодом й засудженню Н. В. Суровцової та Г. Г. Петренка передувала низка обставин, які робили неминучими такий

⁴ Підгайний С. *Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933–1941*. — Б. м., 1947. — С. 52.

⁵ Там само. — С. 53.

У.С.С.Р. ДЕРЖАВНЕ ПОЛІТИЧНЕ Управління — при — Ради Народних Комісарів	У.С.С.Р. ГОСУДАРСТВ. ПОЛИТИЧЕСКОЕ Управление — при — Совете Народных Комиссаров	І ОТД. КРО № 115 Канцелярія	СПРАВА № М.Р. Вх. № Кому НАЧ КРО ОГПУ СССР тов. СТЫРНЕ Куди г. Москва	Відповід чекать до 51 Літ. " К Серія " К
11/2-28 № 16082 1928		Короткий зміст. " По делу " Тройка."		
м. Харків. — г. Харьков.				
В дополнение к №122978 от 17/XII-27г. направляем при этом часть документов из обнаруженных в столе у ПЕТРЕНКО. Среди документов имеются материалы по линии ИНДО, которые как оказалось после проверки являются материалами ИНО ОГПУ №46323 и 46324 от 15/3-26г. Материалы эти вошли целиком в сводку ИНО КРО ГПУ УССР № 57, которая послыдалась в НКВД. Материал "Сторонники Скоропадского в "ольше" поступил в НКВД очевидно от Уполномоченного Разведупра Штаба УВО в Р. ве. — <i>Исходник Разведупра, давший этот материал (информант)</i> Приложение: упомянутое НАЧ КРО ГПУ УССР: /Добродичский/ НАЧ 1-го Отд. КРО: /Евгеньев/				

Лист ГПУ УССР до ОГПУ СССР щодо додаткового направлення вилучених у робочому кабінеті Г. Г. Петренка документів.
11 лютого 1928 р.

фінал їхньої, до того досить успішної, кар'єри в УССР й зумовлювалися об'єктивними умовами функціонування тоталітарного режиму у підсоветській Україні. Серед сучасних дослідників сталінського владарювання у Наддніпрянщині найретельніше особливості більшовицьких «репресивних класифікацій» вивчає С. І. Білокінь⁶. Застосувавши опрацьовану цим ученим методику щодо «справи Суровцової–Петренка» 1927–1928 рр., можна з певністю стверджувати, що подружжя привертало до себе увагу ГПУ–НКВД за кількома параметрами: обоє були учасниками українського національного руху, згодом працювали в урядових (дипломатичних) структурах Української Центральної Ради, Української Держави П. Скоропадського та Української Народної Республіки; згодом стали

⁶ Див., напр.: Білокінь С. *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.)*: Джерелознавче дослідження. — К., 1999. — 448 с.

ОПИСЬ МАТЕРИАЛОВ

Выделенных из общих бумаг обнаруженных в столе быв. Зав.ПрессБюро НКВД в СССР ПЕТРЕНКО Г.Г..

Р/№.	Наименование бумаг.	Колич. листов
1.	✓ К деятельности УНДО.....	11
2.	✓ Протокол заседания ЦК УНДО.....	1
3.	✓ Сторонники Скоропадского в Польше.....	1
4.	✓ Выписка из письма № 181 от 24/IX-/ от АУСЕМА/.	1
5.	✓ " " " " " " " " /без пометки/.	1
6.	✓ " " дневника от 27/IX-24г./АУСЕМА/.....	1
7.	✓ " " " " " " " " /без пометки/	1
8.	✓ Д5 пана Министра Закордонних Справ	2
9.	✓ Украинский Педагогический Институт в Праге...	3
10.	✓ Протокол Общих сборов Подборацкой организации УСРР.и.дело украинского гром.Комитета.....	8
11.	✓ Две заметки.....	2
12.	✓ Копий письма Петлюровской Громады в Львеве.....	1
13.	✓ Записка к МАКСИМОВИЧУ от А.Риш.....	1
14.	✓ Воззвание Виконавком. Украин. Рев. Молод.....	1
15.	✓ Беседа с Германским консулом Граапом по делу ФИШМАНА.....	3
16.	Записка МАКСИМОВИЧА к ПЕТРЕНКО	1
17.	✓ Чистый бланк к печати и подписью Торгового представителя СССР в Польше.	1
18.	✓ Книга арестованных Иностранных подданных.....	1 /Книга/

Опись составил :

полномоченный КРО *М.С.Зарончук*/

Опис паперів, вилучених у робочому кабінеті Г. Г. Петренка.
Грудень 1927 р.

Выписка из протокола

44.

Заседания Коллегии ОГПУ (Распорядительное) от „31 Января 1928 г.

С Л У Ш А Л И:

П О С Т А Н О В И Л И:

Дело № 53726 по обвин. гр.
ПЕТРЕНКО Григория Григо-
рьевича по 58/4 и 58/6 ст.
УК.
Ар. сод. в о Внут. т-ме

Войти с ход. в През. ЦИК
СССР о продлении срока содер-
жания под стражей гр. ПЕТРЕНКО
Григория Григорьевича на два
месяца. т.е. по 6 апреля с.г.

Секретарь Нач. дел ОГПУ

»пия.

5

Выписка из протокола 39/п.

заседания Президиума Ц. И. К. СССР от 15 февраля 1928 года

С Л У Ш А Л И:

П О С Т А Н О В И Л И:

Ходатайство О. Г. П. У. о продлении срока
содержания под стражей гр. ПЕТРЕНКО
Григория Григорьевича

Продлить по 6 Апреля

Обвиняется по 58/4, 58/6 ст. К.

Ходатайство Д. № 53726.

Ар. ст. сод. во Внутрен. т.

Н. И. Секретарь Ц. И. К. СССР. (Енжидзе)

Верно: ПОМ НАЧ ОЦРОГП:
(Павлов)

Витяг з протоколу засідань Колегії ОГПУ ССРСР та Президії ЦВК ССРСР
щодо подовження терміну перебування під вартою Г. Г. Петренка.
31 січня та 15 лютого 1928 р.

*Надія Суровцева.
Фото із слідчої справи.
Грудень 1927 р.*

«зміновіхівцями» й комуністами, повернулися в Україну й працювали в апараті Уповноваженого НКЗС СРСР при Уряді УСРСР (відповідно — редактором та завідувачем прес-бюра Уповноваженого НКЗС), а відтак — мали сталі контакти з дипломатами «буржуазних держав»...

Після повернення в Україну 1925 р. Н. Суровцова не полишала надії якось легалізувати свій закордонний компартійний статус й наполегливо прагнула оформити своє переведення з членів Компартії Австрії до КП(б)У. Переведення було справою напрочуд важкою й нагадувало давнє єврейське прислів'я: легше верблюдові пройти крізь голчане вухо, ніж багатому увійти в царство небесне. У даному випадку Надія Віталіївна во-

чевидь виступала у двох іпостасях — водночас і «верблюда», і «багатія» — у своїх спробах подолати партійне «чистилище» — спеціальну фільтраційну комісію при ЦК КП(б)У. Відповідаючи на аналогічне клопотання Чернігівського окружного, організаційно-розподільчий відділ ЦК повідомляв 17 січня 1927 р.:

«Сповіщаєм, що справи про перевод в КП(б)У прибувших на територію України членів закордонних компартій розглядаються тільки в ЦК КП(б)У, а тому в ЦК потрібно надсилать анкету, автобіографію, заяву, п[арт]квиток закордонної компартії і всі інші документи, що свідчать про роботу в закордонній компартії. Коли п[арт]кв[итка] та інших документів немає, т[овари]ші повинні в заяві зазначить причини, чому нема і т. и.»⁷.

Вже після арешту, перебуваючи у камері московської в'язниці й ревізуючи власне життя, Надія Віталіївна так змальовувала перипетії своєї партійної «справи» (зрозумілою для московських енкаведистів мовою):

⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2468, арк. 22.

Объединенное Государственное Политическое Управление.

ОРДЕР № 716 *

Декабру 6 дня 1927 г.

Выдан сотруднику Оперативного Отдела О. Г. П. У.
тов.

на производство *Ареста и обыска*
у-хи Суровцевой Надеи Виталь-
евны

по адресу: *В. улице арестованный отцу*

ПРИМЕЧАНИЕ. Все должностные лица и граждане обязаны оказывать
лицу, на имя которого выписан ордер, полное содействие для успешного вы-
полнения.

Зам. Председателя О. Г. П. У.

Начальник Оперативного Отдела

903

«Сейчас же после приезда в Харьков я передала свой партбилет с заявлением о переводе. Они были направлены в Коминтерн в комиссию по рассмотрению о переводе иностранцев. Как оказалось, на меня был подан и “оттягивающий” отвод, и, когда из Коминтерна дело вернулось в компетенцию укр[аинского] ЦК, то меня прикрепили на испытание, сперва в ячейку ВУФКУ, а затем Совнаркома, где я и работала до сих пор. Основная работа — на селе (в обеих ячейках), кроме того, приходилось бывать делегаткой на различных конференциях, выступать тогда с докладами и т. п. Выезжаю систематически 2–3 раза в месяц на село на 2–3 дня, где рядом с общей работой веду женработу. После съезда (*йтеться про X з’їзд КП(б)У, 20–29 листопада 1927 р. — Авт.*) [...] должно было состояться заседание комиссии, кот[орое] решило бы вопрос моего перевода — так говорили в орготделе; отзыв ячейки о моей работе был положительный»⁸.

У Центральному державному архіві громадських об’єднань України (ЦДАГО України) зберігся протокол № 8 засідання комісії ЦК КП(б)У щодо попереднього розгляду заяв членів закордонних партій, які прибули на територію УССР, щодо переводу їх у КП(б)У від 1927 р. (число й місяць відсутні). З великою долею ймовірності (за наявною у тексті й суміжних документах інформацією) це засідання можна датувати липнем–вереснем 1927 р. Серед прізвищ осіб, які кандидували на членів КП(б)У й прізвище Надії Суровцевої, яка вже *утрете* (sic!) намагалася довести власний комуністичний пуризм.

Засідання відбувалося у присутності членів комісії «товаришів» Чабая (голова), М. Левицького, М. Добродицького й Даниленка (секретар). У протоколі, зокрема, зафіксовано:

«2. *Суровцева Н.Д.* Кандидат укр. секції Компартії Австрії з 7.II.-25 р. Народилась в 1896 р., українка, освіта вища, доктор філософії. Маються такі документи: партквиток ч. 118. Посвідчення з 5.VI.-25 р. укр. секції КПА в тім, що тов. Суровцева дійсно працювала серед українського робітництва та жіноцтва в комуністичному дусі, що її прийнято в кандидати 7.II.-25 р., посвідчення від 6.IV.-25 р. Т-ва “Єдність” у Відні. Мається одвод. Справа двічі розглядалась комісією, де питання було залишено відкритим до представлення оцінки роботи. Тов. Суровцева представила: лист т[ов]. Кулика, в якому він характеризує т[ов]. Суровцеву з позитивного боку. Крім того, маються оцінки: осередку ВУФКУ від 22.VI.-26 р. негативного

⁸ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36584-ФП, арк. 78 зв.

характеру й осередку Раднаркому від 30.VI.-27 р. позитивного характеру»⁹.

Ухвала по «справі» Н. Суровцової відсутня, але немає сумнівів, що рішення вже втретє поспіль було негативним. Адже серед членів комісії був не лише її добрий віденський знайомий М. В. Левицький (1891–1933), а й незнаний їй молодик з гострим поглядом — Микола Іванович Добродицький (1899–1942), попівський син з Курщини й колишній недовчений семінарист, нині ж «у миру» — начальник контррозвідувального відділу ГПУ УССР¹⁰ й, властиво, ініціатор арешту колишнього члена Компартії Австрії й фабрикування «справи Суровцової–Петренка».

На початку липня 1930 р., підбиваючи підсумки своєї діяльності на посаді наркома закордонних справ ССРСР, Г. В. Чичерін писав, згадуючи перманентні конфлікти з радянською таємною поліцією як суттєву перешкоду у роботі підпорядкованого його відомства:

«При т. Дзержинском было лучше, но позднее руководители ГПУ были тем невыносимы, что были неискренни, лукавили, вечно пытались соврать, надуть нас, нарушить обещания, скрыть факты. Т[ов]. Литвинов участвовал в комиссии по соглашениям или борьбе с ГПУ, он знает, как у этой гидры вырастали все отрубленные головы — аресты иностранцев без согласования с нами вели к миллионам международных инцидентов, а иногда после многих лет оказывалось, что иностранца незаконно расстреляли (иностранцев нельзя казнить без суда), а нам ничего не было сообщено. ГПУ обращается с НКВД, как с классовым врагом. При этом, легкомыслие ГПУ превышает все лимиты [...]. Отсюда вечные скандалы. Ужасная система постоянных сплошных арестов всех частных знакомых инопосольств. Это обостряет все наши внешние отношения. Еще хуже вечные попытки принудить или подговорить прислугу, швейцара, шофера посольств и т. д. под угрозой ареста сделаться осведомителями ГПУ»¹¹.

Як вже зазначалося, пропозиція стати таємним інформатором («сексотом») ГПУ була зроблена й Надії Суровцовій 1926 (1927?) р. якимось Черняком (очевидно, псевдонім) з апарату харківського

⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2486, арк. 85.

¹⁰ Докладнішу інформацію про М. І. Добродицького див. у кн.: *Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934* / Публ. В. Пристайка та Ю. Шаповала. – К., 1996. – С. 109–110.

¹¹ Цит. за: *Большевистское руководство. Переписка. 1912–1927: Сб. док.* / Сост.: А. В. Квашонкин, О. В. Хлевнюк, Л. П. Кошелева, Л. А. Роговая. – М., 1996. – С. 300.

ГПУ. Надія Віталіївна, яка тоді працювала редактором прес-бюро Уповноваженого НКЗС СРСР при Уряді УРСР, відповіла категоричною відмовою на непристойну пропозицію «висвітлювати» діяльність і настрої своїх старших колег — В. Ауссема, Ю. Коцюбинського, М. Левицького, К. Максимовича. «І от тепер мені, неофіту, що не має жодних заслуг, доручається стежити, пильнувати за ними? Хто доручає? Якийсь безпартійний миршавий чоловічок Черняк “з апарату органів”... Та я й термінології цієї зроду не чула. — “Це все одно, що ЦК”, — оголосив він мені. — “Ну, коли ЦК доручить мені яку роботу... а зараз я навіть думати над вашою пропозицією не буду”. — “Пожалкуєте!” — обізвався з загрозою в голосі Черняк. — “Ніколи!”. Я справді ніколи потім аж до сьогоднішнього дня не пожалкувала, розуміється, за тим», — через роки пригадувала цей епізод мемуаристка¹².

У заяві на ім'я Генерального прокурора СРСР Р. А. Руденка від 21 червня 1955 р. Н. В. Суровцова, згадуючи той самий випадок невдалого вербування у «сексоти», стримано-лаконічна:

«В 1927 г. была вызвана в ГПУ, где сотрудник *Черняк* предложил мне за деньги давать сведения о ряде крупных руководящих работников коммунистов. Насколько я знала, сам *Черняк* членом партии не был.

Поскольку по роду своей работы редактора бюллетеня НКВД я постоянно служила информацией, меня удивило такое предложение и я сказала, что любую работу могла бы выполнять только по поручению ЦК партии, от работы же секретного сотрудника ГПУ отказалась.

Черняк взял подписку, что я никому не скажу о его предложении и сказал, что я пожалею об отказе»¹³.

Погроза Черняка таки була виконана — у заключний день роботи Х з'їзду КП(б)У — 29 листопада 1927 р. Н. В. Суровцову арештували й відправили до Москви, де вона утримувалася на сумнозвісній Луб'янці. Така ж доля спіткала того ж дня й її чоловіка — Г. Г. Петренка.

І в УРСР, й за кордоном розійшлися чутки, що Н. Суровцову стратили — думки ділилися на «так» і «ні». Так, 15 лютого 1928 р. академік С. Єфремов занотовував: «Недавно розстріляно Н. Суровцову та Петренка, ніби за зносини з закордоном, і цьому, знаючи

¹² Суровцова Н. *Спогади* / Упоряд. Л. Лук'янова. — К., 1996. — С. 202.

¹³ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36584-ФП, арк. 230.

Суровцову, людину авантюристичну, можна повірити»¹⁴. Чутки про страту цієї непересічної жінки просочувалися й за кордон, де жваво обговорювалися середовищем українських емігрантів, назагал знайомих репресованої. Олександр Ковалевський під псевдонімом *Всеволод Розумовський* вмістив теплий, хоча й не у всьому коректний некролог (з елементами мемуарної замальовки) у варшавській «Українській ниві» (6 квітня 1928 р.)¹⁵.

У публікації йшлося:

«Прочитав страшну звістку. Знову розстріляно в Харкові кільканадцять українських діячів, а в тому числі — Надію Суровцову [...]. Якщо за спокійних часів, за часів стабілізації взаємовідносин клас, груп, одиниць у середині держави, влада хапається і за кулю — це свідчить про безмежну її слабкість, про непевність її своєї долі.

Історія народів учить, що, поскільки куля добре впливає на кондот'єрів, розбишак, злодіїв, хижаків усякого гатунку, постільки вона дає цілком протилежний ефект у приміненні її до людей ідеї й віри. Усяка ідея є сильніша за бомби. Ідея ж визволення народу, що приймається цим народом, як своя євангелія, своє святе святих, у крові затоплена бути не може. Кров її освячує і возносить.

Кільканадцять українців, що розстріляно в Харкові, не управляли так званого і популярного у большевиків “бандитизму”. Вони не вбивали і не грабували. Вони лише пропагували ідею незалежності Великої України. Вони йшли, коли хочете, по лінії Леніна, який виразно й не один раз підкреслював, що, наколи якийсь народ жадав незалежності, це його непорушне право. “Самоопределение вплоть до отделения”. Українці, тіла яких пронизали кулі чекістів, саме і були прихильниками “самоопределения вплоть до отделения”[...]»¹⁶.

Далі у споміні-некролозі йшлося вже про конкретну особу — Надію Суровцову:

«Не всі прізвища подано, і тому не можемо ще знати, кого вже немає на цьому світі. Але одне прізвище, котре багатьом відоме, ми вже знаємо. Маю на увазі Надію Суровцову.

Не хочеться вірити, що завжди весела, завжди бадьора, завжди працююча і прагнуча чогось, завжди приваблююча — Надія Суровцова не живе, що брутальна рука якогось хама обірвала її небуденне життя.

¹⁴ Єфремов С.О. *Щоденники, 1923–1929* / Упоряд.: О. І. Путро (гол. упоряд.) та ін. — К., 1997. — С. 590.

¹⁵ Дашкевич Я. *Надія Суровцова: Нотатки з нотаток* // Суровцова Н. Спогади / Упоряд. Л. Лук'янова. — К., 1996. — С. 369.

¹⁶ Розумовський В. (Ковалевський О.). *Надія Суровцова: [Некролог]* // Українська Нива (Варшава). — 1928. — 6 квітня. — Ч. 32. — С. 3.

Українська колонія в Петербурзі дуже добре пам'ятає Надію Суровцову, як і колонія у Відні. Вони пам'ятають її не лише тому, що вона відзначувалася певними прикметами душі і серця, а ще й тому, що в ті часи лихоліття дуже мало було українських свідомих жінок, та й ті не всі продовжували розпочату справу. Майже всі вони замиршавили, десь розплилися, зникли. І тільки Надія, або Надійка, як її називали ближчі приятелі, залишилася до самої смерті на тяжкому і невдячному громадському посту.

Вона любила свій край, а ще більше свою мрію — незалежність України. Коли українська молодь в Петербурзі в своїй більшості скупчилася під самостійницьким прапором, Надія Суровцова була однією з перших, яка прийняла ідею незалежності без вагань і без застережень. Прийняла раз назавжди, — з нею жила, в ім'я неї вмерла».

Як наголошував автор:

«...“Сменовеховство” Надії Суровцової, вже доктора філософії, було мені відоме. Я розумів це, як бажання її стати на рідному ґрунті для тієї ж відповідальної праці, що почалася десь біля 1910 р., а перервалася 1918 р. Від'їхала вона до Харкова...

Нині — її вже немає. Як повідомляють газети, її розстріляно за ширення ідеї незалежності України.

Себто, поза всім лишилася вона вірною самій собі та своїй укоханій землі українській.

Рідка, зворушуюча вірність!

За цю вірність хай буде їй легкою земля і хай кожний, хто її знав, згадає теплим словом. А хто не знав, хай відає, що справа українського відродження, в жертву якій складають Надії своє життя, — відмовляються від “тихих уголків”, а переходять до царства тихих тіней, е тою справою, яку не задушить жодна сила на світі. Ні розстріли, ні катування, ні розділи, ні забори.

Рано чи пізно, повстане Незалежна Україна, повстане з крові героїв, із сліз замучених, з прокльонів пригноблених, з віри переслідуваних.

На цій Україні, вірю, живі Надійки згадуватимуть мертвих, а поміж них Надію Суровцову передовсім»¹⁷.

Попри непідробну щирість цього розлогого некролога, що спирався на власні спогади дописувача «Української ниви» й містив цінні для майбутнього історика фрагменти вочевидь автентичних настроїв й світосприйняття Н. Суровцової у «досовітський» період її біографії, тобто Суровцової — учасниці вітчизняного національного й державницького руху 1910-х – початку 1920-х рр., його поява на шпальтах еміграційної преси робила ведмежу послугу ув'яз-

¹⁷ Розумовський В. (Ковалевський О.). *Надія Суровцова: [Некролог]*. – С. 3.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

об избрании меры пресечения.

1928 г. 8 мая " 5 " дня. Я Уддманов И. Ст. С-Р Отд. ОГПУ
(должность)
Виноградов В. И., рассмотрев дело по обвинению
(фамилия и инициалы; имя и отчество).

г.р. Суровцова Надии Витальевны

нашел, что имеющимся в деле данными она
избегает в печати в пользу Поль
ши и Германии

....., а потому, принимая во
внимание внешнее поведение

....., постановил: привлечь г.р. Суровцову
Надию Витальевну в качестве обвиняемого, представив ему

Ухвала ОГПУ СРСР щодо обрання запобіжних заходів стосовно
Н. В. Суровцової. 5 травня 1928 р.

неній, але ще не засудженій Надії Віталіївні, яка вперто відкидала усі обвинувачення енкадевістів. Цілком зрозуміло, що приїхала вона в УССР навесні 1925 р. аж ніяк не для «підривної антисоветської роботи», а, поділяючи помилкові погляди багатьох «зміновіхівців» — безпартійних советофілів й націонал-комуністів, з щирим прагненням взяти участь у національно-культурному будівництві на рідній землі у загальному річищі декретованої більшовиками політики «коренізації» — «українізації»...

Згодом (1996) відомий український історик Я. Дашкевич згадував про цей «теплий, хоча й не в усьому вибачливий некролог у варшавській «Українській ниві» [...]»¹⁸. До речі, автор некролога О. Ковалевський (1890–1939?), колишній міністр рільництва УНР (1920), у міжвоєнному часі працював в українській кооперації на

¹⁸ Дашкевич Я. *Надія Суровцова. Нотатки з нотаток* // Дашкевич Я. *Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури.* — 2-ге вид., виправл. й доповн. — Львів, 2007. — С. 558.

ОГПУ ССР

Надин Виталиевич
Суровцової?

Заявление.

Прошу огну все, подмещенное возвращению
из взятого у меня при обыске в Харькове
29 ноября 1927 г., а также почтовый портфель
с гонимыми сказками и забытую в тюрьме календарури
в Харькове в камере № 3 книгу, возвратить если
возможно, матери моей, Анне Ивановне
Суровцової, по адресу УССР, Чмань, ул. Комсомола
Нагорный 4. Портфель передан был мною в Харькове
на руки тов. Евменева.

Одновременно прошу передать матери
моей сберегательную книжку, выданную во
внутренней тюрьме ОГПУ в Москве под № 1451,
и заверить приложенные к
этому заявления доверенности и мои
рукописи за пребывание в лубянской тюрьме.

Н. Суровцова

14 июня 1928 г.

Москва

Заява Н. В. Суровцової до ОГПУ ССРСР щодо
повернення особистих речей, вилучених під час обшуку й арешту.
14 червня 1928 р.

польській частині Волині, був директором Українбанку у Луцьку, редагував проурядову газету «Волинське Слово». Після «золотого вересня» 1939 р. потрапив до рук НКВД. Відтоді сліди його загубилися...

26 квітня 1928 р. Д. Дорошенко інформував В. Липинського, спростовуючи контрверсійні газетні чутки/повідомлення щодо страти Н. Суровцової й відповідаючи на запитання свого кореспондента:

«Ви питали про Суровцову. Дійсно, звістки про розстріл мали на увазі саме Надію Віталіївну С[уровце]ву, яку Ви знали. Але в совітських газетах було спростовання, що її не розстріляно. Та я й сам одразу цій вістці, ніби її розстріляно, не повірив: не походить на неї, щоб вона після свого “сменовеховства” вела себе так, щоб більшовики мусіли її розстрілювати»¹⁹.

17 червня 1928 р. Д. Дорошенко знову повертається до теми терору в УРСР проти української інтелігенції й черговий раз підтверджує своєму берлінському кореспонденту звістку про страту Н. Суровцової:

«Приїхала з Києва пані Черняхівська — тепер Гекен. Оповідає, що там знову терор, багато арештів і висилок до Соловецького монастиря. Крім того — голод: в Києві хліб продають по картках і скрізь стоять черги. *Надію Суровцову таки дійсно розстріляно — у Москві, разом з якимсь Петренком*»²⁰ (виділення наше. — Авт.).

27 червня 1928 р. Д. Дорошенко знову повертається до цієї теми, вочевидь все ще для нього актуальної й важливої, яку він хоче донести до В. Липинського: «Не пам'ятаю, чи я писав Вам, що Суровцову таки дійсно розстріляно — в Москві»²¹.

У дійсності ж постановою Колегії ОГПУ від 28 травня 1928 р. Н. В. Суровцову було засуджено на п'ять років концтабору за обвинуваченням у «шпигунстві» на користь II Речіпосполитої й, зокрема, контактах з польським консулом у Харкові К. Зарембою-Скшинським (1891–1978). Аналогічні провини інкримінувалися й Г. Г. Петренку, який натомість отримав набагато суворіший вирок — десять років концтаборів²².

¹⁹ Липинський В. *Твори. Архів. Студії*. — Філадельфія, 1973. — Архів. Т. 6: *Листи Д. Дорошенка до В. Липинського* / Ред. І. Коровицький. — С. 288.

²⁰ Там само. — С. 296.

²¹ Там само. — С. 300.

²² ГДА СБ України, ф. 6,спр. 36584-ФП, арк. 119.

У світлі вищенаведеного значний інтерес становлять матеріали обвинувачення по цій «справі».

22 травня 1928 р. уповноважений III відділення контррозвідувального відділу ОГПУ В. Осмоловський підписав висновок у «справі Суровцової–Петренка», так і не спромігшись витиснути з в'язнів визнання інкримінованих їм «злочинів». У документі стверджувалося:

«За наявними у розпорядженні КРО ОГПУ даними, було встановлено, що Зав. Прес-бюро Уповноваж[еного] НКЗС у Харкові ПЕТРЕНКО Г.Г. та редактор цього бюро СУРОВЦОВА Н.В., використовуючи своє службове становище, зв'язалися з польським консулом у Харкові СКШИНСЬКИМ, були ним завербовані й, маючи відношення по службі до різного роду секретних матеріалів, постачали СКШИНСЬКОГО інформаціями розвідувального характеру. Згодом, після уходу з НКЗС, вже працюючи, ПЕТРЕНКО — у редакції газети «Вісти», а СУРОВЦОВА — у РАТАУ, вони не припиняли зв'язку з СКШИНСЬКИМ, а лише конспіруючи його, продовжували передавати йому різноманітні шпигунські відомості, що стосувалися дипломатичної та партійної роботи»²³.

Обтяжувало, зрозуміло, ув'язнених й їхнє, далеко не «стерильне» — з погляду більшовицької ортодоксії, минуле:

«Як ПЕТРЕНКО, так і СУРОВЦОВА, у минулому активні діячі “самостійних” урядів України (Центральна Рада, Гетьман та УНР), перебували тривалий час за кордоном й мали там зв'язок з к[онтр]р[еволюційними] організаціями. За наявними даними, СУРОВЦОВА під час її перебування у Відні була зв'язана з петлюрівською розвідкою, а ПЕТРЕНКО, перебуваючи у Німеччині, — з німецькою»²⁴.

Оскільки «петлюрівсько-німецько-польські шпигуни» затято відкидали обвинувачення у розвідувальній діяльності на користь «закордонних імперіалістів», а речових доказів кричуще бракувало (кілька малозначущих службових паперів з грифом «таємно», виявлених у колишньому робочому столі Г. Петренка у відомстві Уповноваженого НКЗС, відверто не надавалися на серйозне покарання), «слідство», аби не визнати свого цілковитого фіаско, змушене було вдатися до відвертої брехні — посилянь на публікації у закордонній (в тому числі й українській) пресі з приводу арешту (й гаданої страти цих осіб). Саме ці публікації, що ґрунтувалися

²³ ГДА СБ України, ф. 6,спр. 36584-ФП, арк. 116.

²⁴ Там само.

на чутках й неперевірених відомостях, бумерангом вдарили по в'язнях, оскільки ОГПУ використало ці газетні інформації як серйозний аргумент задля доведення «антисовєтської підривної» й «шпигунської» діяльності оскаржуваних.

Відтак, у тому ж обвинувальному висновку авторства В. Осмоловського усерйоз наголошувалося, принагідно демонструючи звичне для більшовицького репресивного апарату незнання української мови:

«После их ареста в заграничной белой прессе появились извещения о расстреле в Харькове ПЕТРЕНКО и СУРОВЦОВОЙ — “борцов за самостийну, незалежну Україну”, а в органе УНР “Українська Нива”, издающемся в Варшаве, 6 апреля был помещен некролог, посвященный деятельности Надии СУРОВЦОВОЙ, в котором она характеризовалась, как активный деятель борьбы с большевиками за “самостийну Україну”. Об ее переезде из эмиграции в УССР говорится: “...“Сменовеховство” Надии Суровцовой, уже доктора философии, было мне известно. Я понимал это как желание стать на родной почве для той же ответственной работы, которая началась около 1910 г. и прервалась в 1918. Выехала она в Харьков. Теперь ее уже нет. Как сообщают газеты, она расстреляна за расширение (sic! — має бути: “распространение”. — *Авт.*) идеи самостоятельности Украины. Так, несмотря ни на что, осталась она верна самой себе и любимой земле украинской. Редкая, трогательная верность...»²⁵.

Варшавська публікація — некролог стала відомою Н. Суровцовій ще у слідчій в'язниці. Під час одного з нічних допитів слідчий простягнув їй часопис, вказавши на промовистий підвал у ньому — «Надія Суровцова»:

«Це була Варшавська емігрантська газета “Відродження” (мимо-вільна помилка мемуаристки — йшлося саме про “Українську ниву”. — *Авт.*) за листопад місяць чи пізніше. Я почала читати. Це був мій некролог. Теплі спогади про мої студентські роки, ніжні, сумні. І “земля пером” мені, жертві большевиків, що так легковажно віддала душу і довірила життя, повернувшись на Батьківщину. Яке гірке і прикре було для мене це емігрантське співчуття, співчуття людей, що стали мені чужими задовго до повернення»²⁶.

Негарну роль відіграв під час ув'язнення й обвинувачення Н. Суровцової та Г. Петренка їхній колишній колега й керівник, тогочасний заступник Уповноваженого НКЗС ССРСР при харків-

²⁵ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36584-ФП, арк. 117.

²⁶ Суровцова Н. *Спогади*. — С. 217.

ському квазіуряді УССР Ізраїль Юделевич (Іван Юліанович) Кулик (1897–1937). Його таємна інформація від 16 грудня 1927 р., адресована особисто заступнику голови ГПУ УССР К. М. Карлсону, не лише засвідчувала виразне дистанціювання високопосадовця від ув'язнених учорашніх колег, а й по суті формально підсилювала сфабриковані проти них обвинувачення:

«Ознакомившись с частью материалов допроса Г. Г. Петренко в ОГПУ СССР, считаю необходимым сделать следующие свои замечания: [...] Петренко сообщил мне только об одной своей встрече с Зарембой-Скшинским, происшедшей после перехода Петренко на работу в “Вісти”. При чем он обещал дать мне запись беседы, но обещания не выполнил. Не помню точно, как излагал мне свою беседу Петренко, но в этом изложении не было ничего такого, что останавливало бы на себе мое внимание. Если не ошибаюсь, Петренко утверждал, что Скшинский беседовал с ним о еврейской колонизации и жаловался на враждебное отношение украинской прессы к Польше. Поскольку при допросе Петренко упоминал о целом ряде других тем и обстоятельств данной беседы, как и о нескольких других встречах, о которых он мне ничего не сообщал, — возникает предположение, что Петренко считал нужным скрывать истинный характер своих отношений с польским генконсульством. Те же мысли напрашиваются и относительно Суровцовой, которая сообщила мне только об одной своей встрече с тем же Скшинским (в театре, причем, он сам подошел к ней, и это ее, якобы, очень смущало). Возможно, что Петренко и Суровцова считали нужным сообщать нашему Управлению только о тех своих встречах с иностранцами, которые происходили на виду у посторонних. Хотя, с другой стороны, никаких сведений о намеренно вредящих нам встречах [Петренко и Суровцовой] с иностранцами — у нас не было»²⁷...

Покарання Надія Віталіївна Суровцова відбувала в одиночці Ярославського політизолятора. Потім — заслання до Архангельська, де 3 листопада 1936 р. її вдруге заарештували за «участь у контрреволюційній організації»: у неї зупинялася по дорозі до засудженого чоловіка у Чиб'ю дружина Остапа Вишні з маленькою донькою. Понад рік перебувала Н. Суровцова в Архангельській тюрмі, потім — етап на Колиму (вирок «трійки»: п'ять років колимських таборів) через Іркутськ, Владивосток, де в'язні затрималися довше ніж на рік — внаслідок епідемії дизентерії й висипного тифу. Медсестра Н. Суровцова поборювала пошесть й сама лише дивом вижила. Влітку 1939 р. — транспорт на Колиму:

²⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36584-ФП, арк. 37–38.

Магадан, важка фізична праця різноробом на будівництві, штрафний табір на Ельгені — з лісопалом, меліорацією, працею на сільськогосподарських та інших видах праці на Колимській дослідній станції, у лікарні, дитячому містечку та ін.²⁸

Можна вважати, що їй пощастило пережити «скорострільні» роки Великого Терору (1937–1938), уникнувши етапування до Києва й повторного «слідства» та вірогідного розстрілу. Підстави для такого варіанту розвитку гулагівської біографії Н. Суровцової були. Адже вдруге проти неї, з часовим інтервалом у десять років, свідчив той самий І. Ю. Кулик, який на той час давно вже залишив дипломатичну кар'єру, віддавши перевагу бюрократично-чиновницькій літературній діяльності, спрямовуючи у річище «генеральної лінії» ВКП(б)–КП(б)У роботу «інженерів людських душ» республіки. Він очолював оргкомітет Спілки советських письменників УССР (1932–1934), згодом був першим головою спілки (1934). Був делегатом 1-го з'їзду письменників ССРСР, на якому виступав з доповіддю про шляхи розвитку української советської літератури²⁹.

І. Кулик очолював письменницьку організацію УССР у той час, коли масові репресії більшовицького режиму проти вітчизняних літераторів (як і представників усієї української інтелектуальної еліти) набирали обертів. Цілком зрозуміло, що з головою Спілки советських письменників України партійно-чекістські органи не могли не погоджувати численні арешти його колег по літературному цеху, різноманітні матеріали щодо їхньої прижиттєвої й помертної дискредитації. Так, Ю. Смолич пригадував тогочасного Кулика, «коли не залишилося й сліду від його делікатності, а тонка дипломатичність змінилась на брутальну хитрість»³⁰.

Зокрема І. Кулик репрезентував партійну фракцію оргкомітету Спілки советських письменників України на об'єднаному пленумі ЦК і Центральної контрольної комісії (ЦКК) КП(б)У 18–22 листопа-

²⁸ Падун-Лук'янова Л. *Слово про Надію Суровцову* // Березіль. – 1992. – № 3/4. – С. 146.

²⁹ Рубльов О.С. *Кулик Іван Юліанович* // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін. – К.: Наук. думка, 2008. – Т. 5. – С. 463.

³⁰ Смолич Ю.К. *Розповіді про неспокій немає кінця: Книга третя: Ще дещо з двадцятих і тридцятих років в українському літературному побуті*. – К.: Рад. письменник, 1972. – С. 69.

да 1933 р. Його виступ на цьому зібранні компартійної номенклатури, зрозуміло, концентрувався на викритті «підривної роботи» на «літературному фронті» УССР — промовець був добре обізнаний з «цілком таємним» друкованим примірником «Обвинительного заключения по делу контрреволюционной “Украинской Военной Организации” (“УВО”)» авторства секретно-політичного відділу Державного політичного управління УССР (який отримало чимало сановних учасників листопадового пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У). Його виступ був побудований у звичних традиціях чекістсько-агітпропівської пропагандистської риторики:

«Саме тим, що українська радянська художня література стала могутнім знаряддям класової боротьби, соціалістичного будівництва, масово-політичного виховання трудящих, саме цим пояснюються постійні спроби класового ворога захопити вплив на цю радянську українську літературу, пролізти в неї. Не було [...] жодного контрреволюційного угруповання на Україні без спроб пролізти в літературу. Згадайте СВУ, де був свій “літературний салон” Старицької-Черняхівської, згадайте [...] ВАПЛІТЕ, хвильовізм, шумськізм, згадайте про те, що початок боротьби з шумськізмом пішов саме з літературної дискусії. А тепер, товариші, зважте на контрреволюційну організацію УВО, де було стільки письменників серед членів УВО, оці шпигуни — запродавці закордонних інтервентів, всі ці Ялові, Козорізи, Атаманюки і чимало іншої сволоти. Потім на літкатедрі ВУАН, в Інституті ім. Шевченка, навіть в ІЧП Літератури ВУАМЛІН, — всюди ми знаходимо агентів контрреволюції, агентів петлюрівських, які намагаються захопити художню літературу в свої руки, використати її проти диктатури пролетаріату [...]»³¹.

З 1935 р. І. Кулик працював у Закордонному бюро допомоги Комуністичній партії Західної України (ЗБД КПЗУ). Паралельно з цим — голова Радіокомітету УССР (з 1936 р.); директор Партвидав ЦК КП(б)У та заступник директора Інституту української літератури ім. Т. Шевченка АН УССР. Член ЦК КП(б)У й ЦВК УССР. 16 липня 1937 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило: «Запропонувати т. Кулику негайно ліквідувати всі справи, що зв'язані з бувшим представництвом КПЗУ, здати їх в ЦК КП(б)У і більш цими справами не займатися». Невдовзі й сам І. Кулик став жертвою шпигуноманії й обвинувачень на адресу КПЗУ та Комуністичної партії

³¹ Рубльов О.С. *Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939)*. — К., 2004. — С. 417–418.

Польщі у «зрадництві» й «розкладанні зсередини агентурою іноземних розвідок».

Заарештований у Києві в ніч на 27 липня 1937 р. Ув'язненому інкримінувалося, що він, мовляв, був одним з «керівників контрреволюційної націоналістичної і троцькістської терористичної організації на Україні та агентом англійської розвідки». Рішенням наркома внутрішніх справ СРСР та прокурора СРСР від 7 жовтня 1937 р. засуджений до вищої міри покарання. Страчений 10 жовтня 1937 р.³²

14 серпня 1937 р. Іван Кулик підписав «свідчення», згідно з якими під час його перебування на посаді консула СРСР у Канаді (1924–1927) він був завербований до контрреволюційної української націоналістичної організації. Його завданням, мовляв, було забезпечення легального перекидання до підсоветської України та загалом СРСР «контрреволюціонерів» і «шкідників», зокрема й з партійними квитками членів американської, канадської або європейських компартій:

«Меня успокоили тем, что будут соблюдать осторожность и отправлять людей единицами. Что же касается Европы, то оттуда есть возможность отправлять через Советские Полпредства в УССР чуть ли не целые эшелоны националистов под видом “раскаявшихся” и “сменивших вехи”. С этой целью в “советофильские” организации усиленно вовлекаются отъявленные враги Советской Власти, преимущественно из бывших служащих армий Петлюры и Петрушевича.

Особое значение придается отправке в СССР офицерского состава этих армий, а также пропагандистов под видом научных, культурных, преподавательских кадров. В УССР их охотно принимают, причем особенно этому содействуют ШУМСКИЙ и СКРЫПНИК.

Эти кадры совместно с оставшимися в СССР бывшими военнопленными империалистической войны — галичанами и рассеявшимися по стране остатками УГА (Украинско-Галицийской Армии) должны составить солидную антисоветскую силу. В первую очередь этим националистическим кадрам дается задание захватить в свои руки основные участки культурного строительства в УССР.

Таким образом, я тогда впервые получил представление о существовании украинской контрреволюционной националистической организации за границей, ее работе против СССР, переброске ею в СССР большого числа своих агентов и об участии в этой работе ряда сотрудников Советских Полпредств [...]. С этого же времени я устанавливаю контакт с упомянутой контрреволюционной националистической организацией и участвую в ее контрреволюционной

³² Рубльов О.С. *Кулик Іван Юліанович* // Енциклопедія історії України: У 10 т. — Т. 5. — С. 463–464.

работе [...]. Я содействовал ряду лиц в получении виз на въезд в СССР. Из них навсегда в СССР въехали: *Н. СУРОВЦОВА*, БОСОВИЧ и М. ИРЧАН. Временно выезжали НАВИЗИВСКИЙ, ПОПОВИЧ, МАТУЛЬСКИЙ и МЕГАС»³³ (виділення наше. — *Авт.*) ...

Масштаби репресій доби Великого Терору, ймовірно, не дали можливість перевантаженому енкаведистському апарату УССР з'ясувати місцеперебування кожної із згаданих І. Куликом осіб. Вірогідно, саме тому Надія Віталіївна уникла повторного «слідства» й розстрільного вироку...

Після відбуття терміну (з «технічних причин» — це весна 1942 р.) Н. Суровцова була спрямована на довічне поселення на Колимі. 15 лютого 1950 р. — третій арешт й 10 місяців тюрми. Далі — знову примарна «воля» заслання. 1954 р. Надія Віталіївна Суровцова дочекалася амністії й одразу порушила клопотання про реабілітацію.

Інакше й відверто трагічніше склалася доля її колишнього чоловіка — Григорія Григоровича Петренка.

У серпні 1928 р. адміністративна частина Управління Соловецьких таборів особливого призначення зафіксувала прибуття на острови в'язня Г. Петренка. А вже 1 листопада 1928 р. його дещо несподівано перевели до Ярославського політизолятора³⁴, де до 1932 р. він одночасно утримувався з Надією Віталіївною.

Під час відбування покарання у Ярославському політичному ізоляторі доля звела Н. Суровцову з групою репресованих римо-католицьких священнослужителів з України. Згодом вона так пригадувала зустріч з ними у цій в'язниці 1929–1930 рр.:

«На другий чи третій рік до нас посадили партію польських ксьондзів. В чорних сутанах, голені, серйозні, вони спершу ходили окремо, і все ж не витримали й почали ходити й зі мною. Їх підкупило моє знання польської мови, любов до польської літератури і, можливо, спільна вітчизна, оскільки всі вони були з України [...]. Ми згадували села, містечка, костьоли, декламували навперебій Міцкевича, Словацького, розмовляли про Ожешко і Конопницьку, Жеромського й Пруса [...]. Для них я була промінцем у пітьмі ярославських стін. Крізь мою пам'ять вони бачили сонячну Україну. Я дзвінко сміялась, була молода і добре розуміла їхнє нескладне минуле, і, незважаючи на мою видиму безбожність, вони все мені прощали і чекали на свій день прогулянки зі мною [...]»³⁵.

³³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 37630, т. 3, арк. 79–80.

³⁴ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36584-ФП, арк. 135, 144.

³⁵ Суровцова Н. *Спогади*. – С. 237.

Безіменні «польські ксьондзи з України», що виведені у «Спогадах» Надії Віталіївни, набувають виразних індивідуальних рис, якщо звернутися до оприлюдненої останнім часом мемуарної літератури у царині історико-костьольної проблематики³⁶.

Серед низки таких спогадів непересічною вартістю й панорамністю висвітлення подій вирізняються мемуари колишнього настоятеля костьолу св. Олександра у м. Києві, прелата Теофіла Скальського (1877–1958), який зазнав репресій радянського режиму, а в 1932 р. — завдяки обміну політичними в'язнями — опинився у Польщі, де згодом не лише докладно описав свій життєвий шлях, а й подав власне бачення загальної ситуації в СРСР й становища Римо-католицької церкви в Україні. Наукова вартість та інформаційна насиченість цих спогадів, вперше фрагментарно оприлюднених у редактованих знаним польським інтелектуалом Єжи Гедройцем (1906–2000) паризьких «*Zeszytach Historycznych*»³⁷, значно посилилися в окремому виданні мемуарів завдяки ретельній підготовці тексту рукопису до друку й оснащенню його ґрунтовним науково-довідковим апаратом (вступ, примітки, покажчики), додатками у вигляді документів та фотографій, здійсненим упорядником — ксьондзом Ю. Волчанським³⁸.

Прелат Т. Скальський був безперечним лідером згаданої Н. Суровцовою групи польських ксьондзів з України, які тимчасово утримувалися у Ярославському політизоляторі. Цікаво, що Надія Віталіївна та Григорій Петренко також присутні у мемуарах колишнього настоятеля київського костьолу св. Олександра, але згадуються лише принагідно, а Н. Суровцова, крім того — як безіменна «якась пані» — у зв'язку з характеристикою тимчасового сокамерника Т. Скальського — душевно хворого митрополита

³⁶ Докладніше див.: Ващенко І.М. *Римо-католицька церква в УСРР 1920–1930-х років: історіографія проблеми (1920-ті – початок 2000-х рр.)* // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К., 2004. – Вип. 27. – С. 253–270.

³⁷ Див.: Skalski Teofil, ks. inf. *Garstka wspomnień z mego życia* // *Zeszyty Historyczne*. – Nr. 45. – 1976. – S. 57–138; Nr. 46. – 1978. – S. 184–207; Nr. 47. – 1979. – S. 182–220; Nr. 49. – 1979. – S. 161–179; Nr. 51. – 1980. – S. 126–162.

³⁸ Див.: Skalski T., ks. *Terror i cierpienie: Kościoł katolicki na Ukrainie 1900–1932: Wspomnienia / Opracowanie, wstęp, przypisy, indeksy oraz wybór aneksów i fotografii* ks. J. Wolczanski. – Lublin; Rzym; Lwów. 1995. – 504 s.

Української автокефальної православної церкви М. Борецького (1879–1936)³⁹:

«Закоханий у якусь пані з нашої прогулянки, часто о ній мені щось торочить, коли вийдемо на подвір'я, одразу підсовує їй свою руку, а Петренко, комуніст з Харкова, колись її офіційний коханець, нахабно й грубіянськи його від неї відпихує»⁴⁰.

Верифікувати вищенаведені свідчення римо-католицького священнослужителя дозволяють спомини Н. Суровцової, у яких, зокрема, йдеться:

«Якось увечері на прогулянці мене познайомили одразу з двома митрополитами. Один був літній, живоцерковець, здається, другий зацікавив мене більше: то був Борецький, автокефальний митрополит України [...]. Знайомство було поверхове, і він мені швиденько тицьнув у руку цукорку. Це зрештою було звичайним ділом [...]. Перед закінченням наступної прогулянки митрополит знов підійшов до мене й передав на цей раз записку. Зацікавлена, я почала читати, коли всіх розвели по камерах [...]. Я прочитала раз, другий, протерла очі... ні, в записці справді стояло: “Не бойся ничего, Сталин подарил мне тебя в жены!” Глум? Жарт? Ні! Що ж це таке? Я шукала зашифрований зміст, перевертала записку, рахувала літери — нічого не виходило [...]. Не знаю, в якому стані він прибув у ізолятор, але на час нашого знайомства розум його вже затуманився, чим і пояснювалась неймовірна записка [...]. Мало що так пригнічувало в тюрмі, як усвідомлення, що поряд з тобою сидять люди, котрі вже втратили розум»⁴¹.

1932 р. було підведено ризику під перебуванням в'язня Г. Петренка у Ярославському політізоляторі (та, ймовірно, остаточно покладено край взаєминам колишнього чоловіка й дружини). Вимагаючи перегляду «справи» й переведення з цією метою до Москви, а також скасування несправедливого вироку, він оголосив голодування (очевидно, не вперше) й тримав його з 25 липня по 11 серпня. Григорій Григорович таки досягнув певного результату: згідно з особистим розпорядженням начальника Тюремного відділу ОГПУ Попова, 14 серпня 1932 р. він опинився у Бутирському

³⁹ Докладніше про нього див.: Зінченко А.Л. *Борецький Микола* // Енциклопедія історії України: В 5 т. – Т. 1. – С. 342.

⁴⁰ Skalski T., ks. *Terror i cierpienie: Kościół katolicki na Ukrainie 1900–1932*: Wspomnienia. – S. 364.

⁴¹ Суровцова Н. *Спогади*. – С. 252–253.

ізоляторі ОГПУ. І вже тут 3 вересня оголосив чергове голодування, вимагаючи перегляду справи⁴².

Свої вимоги в'язень гранично чітко сформулював у заяві на ім'я начальника КРО ОГПУ В. Осмоловського від 1 жовтня 1932 р.:

«7-го сентября с. г. Вы лично заверили меня, что с ближайшим этапом, никак не позже, чем через две недели, я буду отправлен в один из лагерей ОГПУ, вследствие чего я не настаивал на предоставлении мне права переписки с сестрами. Однако, вопреки Вашему заверению, я до сих пор еще не отправлен и даже потерял надежду на скорое отправление. Между тем, я до сих пор лишен возможности переписки с сестрами, к концу пятого года заключения лишен элементарного права всякого заключенного — отношения с родственниками. Поэтому прошу Вас: 1) отменить наложенное на меня запрещение переписки с сестрами, ибо аналогичное мое обращение к Коменданту изолятора от 20/VIII с. г. осталось без удовлетворения; 2) разрешить отправить за мой счет прилагаемую телеграмму сестре; 3) разрешить мне перейти на какую-нибудь работу в изоляторе по согласованию с Комендантом или же ускорить назначение на этап»⁴³.

14 жовтня 1932 р. Особлива нарада при Колегії ОГПУ відмовила Г. Петренкові у перегляді його справи й, згідно з вказівкою обліково-статистичного відділу ОГПУ керівництву Белбалттабору ОГПУ від 23 жовтня, ув'язненого з першим етапом, що відходив, спрямували до ст. Ведмежа Гора для відбування терміну покарання, що ще залишався⁴⁴.

Тим часом у підсоветській Україні здавалось би дрібний епізод ширшої картини політичних репресій — «справа Суровцової–Петренка» 1927–1928 рр. — зусиллями влади й таємної поліції поволі вписувався у загальний контекст сумнозвісної сталінської теорії «загострення класової боротьби» й, у свою чергу, слугував зручним прецедентом для фабрикування наступних, таких же сфабрикованих «справ». І якщо намагання енкаведистів залучити свідчення Н. В. Суровцової для обтяжування оскаржуваних українських інтелігентів у процесі «Українського національного центру» 1931–1932 рр. наштовхнулися на опір засудженої й зазнали фіаско⁴⁵, то

⁴² ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36584-ФП, арк. 172, 181.

⁴³ Там само, арк. 149–149 зв.

⁴⁴ Там само, арк. 169.

⁴⁵ Див.: Дашкевич Я. *Надія Суровцова: Нотатки з нотаток* // Суровцова Н. Спогади. – С. 368.

під час фабрикування «справи» «Української військової організації»⁴⁶ її інспіратори й взагалі обійшлися без таких силованих «свідчень», вважаючи своїм звичаєм — засуджений — отже, винний.

Естафету брудних справ листопадового пленуму 1933 р. по дискредитації уродженців західноукраїнських земель в УССР, зокрема оскаржених у «справі» «Української військової організації», а відтак легітимізації «галицької операції» ГПУ перейняв XII з'їзд КП(б)У (18–23 січня 1934 р.).

Промовці на цьому партійному форумі у своїх повідомленнях про ліквідацію «антисовєтських змовників» й «агентів міжнародного імперіалізму» у республіці назагал спиралися на вже оприлюднені 1933 р. відповідні дані. Розлогий виступ В. А. Балицького 19 січня 1934 р. містив, зокрема, стислу згадку про ліквідацію «українського контрреволюційного підпілля в 1933 р.». До головних здобутків енкаведистів зараховувався й «рішучий розгром» його керівних центрів, насамперед «Української військової організації», яка, мовляв, *«очолювала повстанську, шпигунську і диверсійну роботу, а також організацію саботажу в сільському господарстві»*⁴⁷.

«Політичний звіт ЦК КП(б)У», який довів до відома делегатів з'їзду 20 січня 1934 р. П. П. Постишев, також інформував про загострення класової боротьби у республіці упродовж 1931–1932 рр. й інтенсивну репресивно-чекістську діяльність як адекватну, мовляв, реакцію силових структур на активізацію «класового ворога».

Повідомляючи партійне зібрання про викриття ГПУ УССР «Української військової організації» на початку 1933 р., «українізований» Постишев, зокрема, сказав:

«Лише тепер видно, наскільки ця болячка на тілі Радянської України встигла розповзтись. Їм удалось розсадовити окремих своїх людей і навіть цілі групки націоналістів на різних ділянках соціалістичного

⁴⁶ Докладніше див.: Рубльов О.С. *Репресивний режим в Україні, 1930-ті роки: справа «Української військової організації»* // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України; Голов. редкол. наук.-докум. серії книг «Реабілітовані історією»; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. — К., 1999. — Вип. 9. — С. 169–184; Рубльов О.С. *Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939)*. — С. 332–432.

⁴⁷ XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, 18–23 січ. 1934 р.: Стеногр. звіт. — Х.; К., 1934. — С. 119.

будівництва і особливо будівництва радянської української культури»⁴⁸.

Особливе зацікавлення доповідача викликала кадрова політика «увістів», прокоментована ним вочевидь за «Обвинувальним висновком у справі УВО»:

«Ось, наприклад, сектор науки Наркомосу. Ще в 1925 р. керівником цього сектора сів Матвій Яворський. Пішов Яворський, сів Озерський, пішов Озерський, сів Коник, а всі ж вони виявилися згодом членами “УВО” і навіть її керівництва. *Або ось Уповнаркомзаксправ. Заступником Уповнаркомзаксправ був у 1924 р. Максимович. Пішов Максимович, сів Петренко, пішов Петренко, сів Тур, — знов-таки всі члени “УВО” і навіть її керівництва.* Як бачите, вони мали свій розподвідділ, свою продуману систему розподілу і розставлення кадрів. І так майже на всіх ділянках, захоплених ними, вони додержували цього організаційного принципу наступності своїх людей. Раз захопивши ту чи іншу відповідальну ділянку, вони вже її із своїх рук не випускали»⁴⁹ (виділення наше. — Авт.).

1938 р. по відбуттю покарання Г. Г. Петренко залишив нарешті непривітний ГУЛАГ. Після коротчасних відвідин України (того року рідна сестра спілкувалася з ним у м. Білій Церкві) він, згідно з обов’язковими приписами репресивного апарату, змушений був залишити рідну землю й виїхав до Середньої Азії, де працював плановиком на одному з заводів у Туркменістані — у м. Чарджоу, неподалік кордону з Афганістаном. Там же, далеко від Батьківщини, він помер 1952 р. у цілковитому, здавалося б, забутті.

Втім, це забуття все ж таки не було абсолютним. Як вже згадувалося вище, 1947 р. на Заході були опубліковані спогади С. Підгайного «Українська інтелігенція на Соловках», де Григорій Петренко згадувався як Петренко Іван... Ймовірно, мемуарист був би відвертіший і точніший, якби міг верифікувати свої свідчення й був переконаний, що згадувані ним колишні колеги-бранці (принаймні ті, хто уцілів) перебували поза межами контролю тоталітарної сталінської імперії. Одне таке впевненості він не мав — звідси й прикметне застереження:

«Мушу, насамперед, сказати, що скупість наведених матеріалів про окремих в’язнів пояснюється тим, що люди ці ще й досі перебу-

⁴⁸ XII з’їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, 18–23 січ. 1934 р.: Стеногр. звіт. — С. 204–205.

⁴⁹ Там само. — С. 205.

вають на терені “темного царства”. Тим часом пишу тільки про те, що не є новиною для енкаведистів. Коли ж говорю більше, то мушу вважати на долю цих ще й нині підсоветських людей. Боляче мені, що й сьогодні не можу говорити на повний голос все про наших страдників і звияжців; але вірю, що настане час, коли наша інтелігенція повернеться з тих нетрів несходимих і, оновлена духом, розповість сама про себе»⁵⁰.

Після смерті Й. Сталіна для засудженої Н. Суровцової з’явилася надія на реабілітацію й повернення до «цивільного» життя. Після амністії 1954 р. вона багато писала, звертаючись до органів союзної Прокуратури, вимагаючи перегляду сфабрикованих щодо неї «слідчих справ» й відповідних вироків. За плечима вже було 13 років ув’язнення (в тому числі 5 років в одиночці Ярославського політизолятора), 16 років заслання (з них 8 років за вироками, решта — «без права виїзду») — загалом 29 років невольного, украденого сталінським тоталітарним режимом життя, сповненого знущань, цькувань, поневірянь і розпуки⁵¹. Але літераторка витримала суворі випробування.

21 червня 1955 р. з селища Нижній Сеймчан Магаданської області амністована Н. Суровцова звернулася з скаргою до Генерального прокурора СРСР Р. А. Руденка з вимогою щодо перегляду її «справи» й відновлення власного чесного імені. У зверненні йшлося:

«В 1925 г. я возвратилась в Харьков из Вены, где окончила университет и получила докторскую степень за диссертацию “Богдан Хмельницкий”. Приехала, будучи членом австрийской коммунистической партии. По профессии литературный научный работник. По образованию — историк. Училась в Вене, Киеве, Ленинграде [...]. Работала редактором и референтом в украинском представительстве Министерства Иностранных дел, в рад[ио].-тел[еграфном]. агентстве Украины, Главлите, ряде газет. Работала переводчиком Госиздата; была аспирантом при кафедре истории культуры Украины [...]. В октябре 1927 г. я была неожиданно увезена в Москву [...]. Меня привезли во внутреннюю секретную тюрьму Лубянка 2, в прекрасные условия, но в строгой одиночке.

Там меня посетил ночью Ягода и сказал, что мое освобождение будет всецело зависеть от меня самой. О подробностях со мной поговорят на другой день. Утром меня вызвали к какому-то ответ[ст-

⁵⁰ Підгайний С. *Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933–1941*. – С. 32.

⁵¹ Дашкевич Я. *Надія Суровцова: Нотатки з нотаток // Суровцова Н. Спогади*. – С. 369.

венному] работнику, если не ошибаюсь, Артазову (Артузову?). Он повторил предложение работать в секретной разведке и следить за К. Максимовичем, бывш[им] полпредом в Вене М. Левицким и [...] предс[едателем] госплана Ю. Коцюбинским и др. [...]. Меня должны были немедленно освободить; он осуждал бестактность Харьковско-го ГПУ, предлагавшего за эту работу деньги и взывал к политическому сознанию. Я отказалась. Ибо, если бы знала что-нибудь преступное хотя бы о самых близких друзьях, я бы, как коммунистка, сказала об этом, не ожидая предложений ГПУ».

Заявниця так коментувала подальший перебіг «слідства» 1927–1928 рр. щодо неї:

«Меня продержали месяцев восемь. За это время вызывали несколько раз к следователю [...]. Следователь стал утверждать, что я на спектакле в театре, в фойе передала польскому Консулу Скшинскому какие-то документы. Ничего конкретного я так и не узнала. Ни свидетелей, ни очных ставок, ни документов никогда не было. Я сочла это неуместной шуткой, так как консул бывал на всех приемах, жил рядом со мной, я знала о наблюдении за дипломатическими представителями — и предположить о передаче каких-то документов на премьере спектакля серьезно следователь не мог.

Однако, он неожиданно сформулировал обвинение «польско-немецкий шпионаж». Такое соединение во время тех политических взаимоотношений было весьма странным.

Я спокойно ждала суда, уверенная, что там буду иметь возможность выяснить всю абсурдность обвинения. Но вместо суда меня вызвали на свидание с матерью, где оказалось, что ей сообщили о состоявшемся уже приговоре Особого Совещания — пять лет Соловков.

Позже этот приговор объявили и мне, но видоизмененным: вместо Соловков стоял одиночный корпус бывшей каторжной тюрьмы, в то время — Ярославский политизолятор. Оттуда меня раз возили в Харьков для дачи показаний по процессу украинского социалистического центра и настаивали, чтобы я присоединилась к предъявленным мне показаниям профессора М. Грушевского. Я отказалась.

После 5 лет одиночки [...] мне дали без приговора суда 3 года ссылки в Архангельске.

Там в 1936 г. снова арестовали и, снова без конкретного обвинительного материала и суда, Особое Совещание Москвы приговорило меня к 5 годам лагерей Колымы, откуда, пересидев полгода лишних, была освобождена с паспортом, ограничивающим местожительство, а в 1949 г. — снова арест без обвинения, почти год центрального изолятора и ссылка без указания оснований и срока на Колыме же.

В 1954 г. я попала под амнистию со снятием судимости и получила «чистый» паспорт.

Таким образом, я подвергалась репрессиям с 1927 г. по 1954 г.

Нікогда, ні разу за ці роки мені не було пред'явлено конкретно-го обвинення; нікогда мною не було совершено ні одного противо-законного поступка. Большинство лиц, принимавших участие в моем осуждении, признаны врагами отечества и давно расстреляны.

Многие товарищи, находившиеся в аналогичном положении, полностью реабилитированы, например, писатель Остап Вишня, знакомство и связь с которым мне инкриминировало следствие в 1936 г. [...], уже давно пишет и работает на Украине»⁵².

Звернення завершувалося песимістичним акордом, однак авторка наполягала на відновленні щодо неї «історичної справедливості» й реабілітації власного доброго імені:

«Мне “практически” уже ничего не нужно. Жизнь ушла безвозвратно — реабилитация нужна мне во имя той веры в справедливость, которую меня не сумели заставить потерять 25 лет одиночек, тюрем, лагерей и ссылок.

Этот почти посмертный акт справедливости нужен и нашей стране, где никогда не может быть поздно признать невиновность человека — и об этом я ходатайствую перед Вами»⁵³.

Наступного дня, 22 червня 1955 р., Надія Віталіївна звернулася за підтримкою до свого давнього знайомого — П. Г. Тичини:

«Шановні Павле Григоровичу! Може Ви пам'ятаєте — бо ж поет пам'ятає усе — як тридцять років тому, у [19]25–27 році збиралася у Харкові письменницька молодь у дівчини Надії Суровцової, що тоді тільки починала свою літературну діяльність; в тій хаті, Максиміліянівська, 19, не раз бували і Ви.

Але коли б Ви і не згадали мене “за життя”, то, певне, не забули, як я зникла з того життя, мого арешту, моєї смерті, що триває і досі. Ви читали або чули про великий некролог з нагоди мого розстрілу в емігрантській польській пресі, і чули дещо за мене. Тоді це була рідка подія.

І от я зникла з життя. Минуло багато часу. Змінилися події, обставини, люде [...]. Знаю лише одне: що мала весь час чисте, незаплямоване сумління. Як тяжко ні було мені, ніколи не зверталася до нікого.

Нещодавно, так само несподівано, з мене “знято судимість”.

І от тепер я дозволяю собі звернутися до Вас: допоможіть мені, щоб мою справу переглянули [...]. Я долучаю подробиці цієї “справи” і хочу, щоб відповідні інстанції переглянули те, що забрало мені

⁵² ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36584-ФП, арк. 230–232.

⁵³ Там само. — Арк. 232.

Протокол допроса свидетеля

195 6 г. 20 апреля Пол.
Киевского военного округа.
майор Алексеев.

допрашивал в ВВ. КВВ нижепоименованного в качестве свидетеля с соблюдением ст. ст. УПК.
(где допрашивал)

1. Имя, отчество и фамилия Губенко-Вишняя Павел Михайлович
2. Год, месяц и число рождения 1889 г.
3. Постоянное местожительство и адрес г. Киев
Ул. Красноармейская дом 6, кв. 16.
4. Место ~~службы~~ Союз Советских писателей Украины.
5. С какого времени в Советской Армии —
6. Занимаемая должность и звание писатель
7. Партийность (с какого времени и № партбилета) Всепартийный
8. Образование Высшее
9. Имеет ли награды 1 медаль.
10. Судимость Не судимый
11. Отношение к обвиняемому полюбовный.

Свидетелю предупрежден об ответственности за ложные показания по ст. 87, 89 Угол. Код. УССР.

Мухомов (Остап Вишня)
(подпись)
По существу дела показываю: Мадонну Витальевну Суровцову

Я знаю с двадцатых годов (1927-28-29), когда я
работал в редакции газеты "Вісник Вулиць", в Харьковской
Строительной редакции, мажором я пошел, в иномарно-
отделе редакции газеты. Ближнего знакомства я с ней
не имел, но, вернувшись в редакцию, беседовал. Встретился
я с ней и в Харьковском клубе писателей. При
помощи того-либо, характеризующая Суровцову, как против
Советской власти, не могу. Наоборот, она мне тогда казалась
энергичной, активной Советским журналистом.

з. 3080

Павел Михайлович Губенко (Остап Вишня)

Фрагмент протоколу допиту свідка П. М. Губенка (Остапа Вишні)
у справі реабілітації Н. В. Суровцової та Г. Г. Петренка.
20 квітня 1956 р.

молодість, життя, радість праці на користь батьківщині, людству — без жодної провини з мого боку.

Я вважаю свою реабілітацію не власною, особистою справою — чей же мені не вернеться втрачене — але за справу громадську — і тому сподіваюся, що Ви не одмовите мені»⁵⁴.

До честі колишніх колег Н. Суровцової — літераторів (як реабілітованих, так і нерепресованих) вони не відмовилися свідчити на її користь й забезпечили тим самим оперативну її реабілітацію.

20 квітня 1956 р. помічник військового прокурора Київського військового округу майор Алхімов допитав у приміщенні Військової прокуратури свідка П. М. Губенка-Вишню, який дав такі покази щодо колишніх колег-газетярів:

«Надежду Витальевну Суровцеву я знав в двадцатых годах (1927–28–29), когда я работал в редакции газеты “Вісті ВУЦВК”, в Харькове. Суровцева работала, насколько я помню, в иностранном отделе редакции газеты. Близкого знакомства я с ней не имел, но, встретившись в редакции, беседовал. Встречался я с нею и в Харьковском клубе писателей. Припомнить что-либо, характеризующее Суровцеву, как противника Советской власти, не могу. Наоборот, она мне тогда казалась энергичным, активным советским журналистом.

Григория Григорьевича Петренка знал я в Харькове в 1927–28 годах, как Заведывающего иностранным отделом редакции газеты “Вісті ВУЦВК”.

Г. Г. Петренко считался в редакции квалифицированным журналистом и активным советским человеком. Таким и я его считал в то время»⁵⁵.

У квітні 1956 р. письмове свідчення щодо лояльності Н. В. Суровцової адресував до Військової прокуратури КВО й П. Г. Тичина:

«По делу Наталии Виталиевны Суровцевой могу сказать только следующее. Знал я Надежду Суровцеву (по отчеству не помню), но не Наталию. В числе других моих знакомых я встречался с ней в Клубе Писателей (Будинок им. Блакитного). Это было приблизительно в последние годы моего пребывания в Харькове (наша писательская организация переехала в Киев в конце 1933 г.). Впечатление от нее, как от гражданина и человека у меня осталось положительное. Никогда я не замечал со стороны Надежды Суровцевой какой-нибудь нехорошей настроенности по отношению к советским людям и всей стране нашей. Наоборот, по ее поведению, по ее выступлениях в

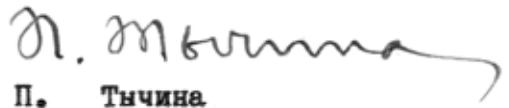
⁵⁴ ЦДАМЛМ України, ф. 464, оп. 1, спр. 64, арк. 1.

⁵⁵ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36584-ФП, арк. 203–203 зв.

ВОЕННАЯ ПРОКУРАТУРА КИЕВСКОГО ВОЕННОГО ОКРУГА

МАЙОРУ АЛХИМОВУ

По делу Наталии Виталиевны Суровцевой могу сказать только следующее. Знал я Надежду Суровцову / по отчеству не помню /, но не Наталию. В числе других моих знакомых я встречался с ней в Клубе Писателей / Будинок им. Блакитного /. Это было приблизительно в последние годы моего пребывания в Харькове / наша писательская организация переехала в Киев в конце 1933 года /. Впечатление от нее, как от гражданина и человека у меня осталось положительное. Никогда я не замечал со стороны Надежды Суровцевой какой-нибудь нехорошей настроенности по отношению к советским людям и всей стране нашей. Наоборот по ее поведению, по ее выступлениях в печати, я мог смело судить тогда как и сейчас думаю, что она была всецело предана великому делу Советского народа и Коммунистической партии.

П. Тычина

Киев Репина 5 кв. 3

*Свідчення П.Тичини під час реабілітації Н. В. Суровцевої.
Квітень 1956 р.*

печати, я мог смело судить тогда, как и сейчас думаю, что она была всецело предана великому делу Советского народа и Коммунистической партии»⁵⁶.

17 травня 1956 р. військовий прокурор КВО генерал-майор юстиції І. Бударгін адресував Військовому трибуналу КВО протест (порядком нагляду) щодо «справи» Суровцевої–Петренка 1928 р., в якому пропонував припинити провадження з наступних мірку-

⁵⁶ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36584-ФП, арк. 200.

вань: у перебігу попереднього розслідування обвинувачувані власної провини не визнали, рішуче відкинувши інкриміновані їм «шпигунські зв'язки» з польським консулом у Харкові К. Скіншинським та постачання дипломату відповідної «розвідувальної інформації». У свою чергу, як слідство 1927–1928 рр. не спромоглося речовими доказами довести провину Н. Суровцової та Г. Петренка, так і Особий архів МВС СРСР та КГБ при РМ СРСР не мали у своєму розпорядженні «компрометуючих матеріалів» щодо Суровцової–Петренка. На користь останніх свідчили й покази свідків П. Г. Тичини та П. М. Губенка-Вишні⁵⁷.

22 травня 1956 р. Військовий трибунал Київського військового округу скасував постанову Колегії ОГПУ від 28 травня 1928 р. й закрити «справу» щодо Г. Г. Петренка та Н. В. Суровцової «за відсутністю складу злочину»⁵⁸.

7 червня 1957 р. сестра Г. Г. Петренка — Параска Петренко — звернулася до начальника архівно-облікового відділу КГБ УРСР з проханням видати їй довідку про місце останньої (перед арештом) роботи брата. 17 червня заявниця отримала таку довідку:

«Выдана гр-ке ПЕТРЕНКО Прасковье Григорьевне в том, что, по имеющимся в КГБ при СМ УССР данным архивного дела, ее брат — ПЕТРЕНКО Григорий Григорьевич на день ареста 29 ноября 1927 г. значится работавшим заведующим пресс-бюро уполномоченного НКВД в гор. Харькове.

Справка выдана на предмет получения пособия»⁵⁹.

Невдовзі, виплативши двомісячний посадовий оклад Г. Г. Петренка його сестрі, радянська держава, на думку її керівників, стовідсотково «компенсувала» родині усі моральні й матеріальні кривди, завдані їй тоталітарним режимом...

Якщо юридично-громадянська реабілітація таки відбулася, то набагато складнішою виявилася для Н. Суровцової справа з відновленням у правах колишнього члена письменницької спільноти УССР, що (відновлення) гарантувало не лише гіпотетичну можливість друкуватися, а й забезпечувало б певний матеріальний статок...

⁵⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36584-ФП, арк. 208–209.

⁵⁸ Синицький П. Е. *«Справа Суровцової–Петренка» 1927–1928 рр.: опрацювання моделей масових репресій проти вітчизняної інтелігенції кінця 1920-х – початку 1930-х рр.* // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – Вип. 33. – С. 183–185.

⁵⁹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36584-ФП, арк. 238–239.

ВОЕННЫЙ ТРИБУНАЛ КИЕВСКОГО ВОЕННОГО ОКРУГА

в составе:

председательствующего полковника юстиции МАЗУРОВА ,

членов: полковника юстиции СТЕПАНОВА,
подполковника юстиции ТОРГАШИНА

рассмотрел в заседании от 22 мая 1956 года протест в порядке надзора военного прокурора КВО на постановление коллегии ОГПУ от 28 мая 1928 года по делу

ПЕТРЕНКО Григория Григорьевича, 1890 года рождения,
осужденного к 10 годам ИТЛ и

СУРОВЦОВОЙ Надежды Витальевны, 1896 года рождения,
осужденной к 5 годам ИТЛ.

Заслушав доклад ТОРГАШИНА и заключение пом. военного прокурора КВО майора АЛХИМОВА, об удовлетворении протеста,

У с т а н о в и л:

ПЕТРЕНКО и СУРОВЦЕВА обвинялись в том, что ПЕТРЕНКО работая заведующим пресбюро-уполномоченного НКВД, а СУРОВЦЕВА - редактором этого бюро, используя свое служебное положение, связались с польским консулом в гор. Харькове Скинским, которым были завербованы, и снабжали Скинского информацией разведывательного характера.

После ухода из НКВД Петренко, работая в редакции газеты "Вести", а Суровцева - Ратау, продолжали передавать Скинскому различного рода шпионские сведения, касающиеся дипломатической и партийной работы.

Кроме того, Суровцева во время пребывания ее в гор. Вене была связана с петлюровской разведкой, а ПЕТРЕНКО, будучи в Германии - с немецкой.

Военный прокурор округа в протесте просит постановления Коллегии ОГПУ от 28 мая 1928 года в отношении ПЕТРЕНКО и СУРОВЦОВОЙ отменить и дело о них производством прекратить за отсутствием состава преступления по следующим основаниям:

На предварительном следствии Петренко и Суровцева отрицали свою вину и объяснили, что никаких шпионских связей с польским консулом Скинским они не имели и никакой информацией его не снабжали.

Каких-либо данных, свидетельствующих о шпионской деятельности Петренко и Суровцевой, в деле не имеется.

Особый архив МВД СССР и КГБ при Совете Министров СССР компрометирующий материалы в отношении Петренко и Суровцовой не располагают.

Допрошенные в 1956 году свидетели Тычина и Губенко-Вышня характеризуют Суровцову и Петренко положительно.

Соглашаясь с протестом, военный трибунал КВО, руководствуясь п.1 ст.346 УПК СССР,

О п р е д е л и л:

Постановление Коллегии ОГПУ от 8 мая 1928 г. в отношении ПЕТРЕНКО Григория Григорьевича и СУРОВЦОВОЙ Надежды Виталиевны отменить и дело о них прекратить за отсутствием состава преступления.

Подлинное за надлежащими подписями.

Верно: ЧЛЕН ВОЕННОГО ТРИБУНАЛА КВО
ПОДПОЛКОВНИК ЮСТИЦИИ

В. Торгашин
/ ТОРГАШИН /

отп. 5 экз.
1-в наряд.
2-4 для исп.
5-в дело
отп. Супрун.
№ 4348.
25.5.56 г.

С подлинным сверил:

Суд. секретарь ВТ КВ
ст. л-ит

В. Венцки
/ ВЕНЦКИ /

Ухвала Військового трибуналу КВО щодо реабілітації
Н. В. Суровцової та Г. Г. Петренка.
22 травня 1956 р.

20 липня 1956 р. все ще з Колими — з селища Нижній Сеймчан Магаданської області — Надія Віталіївна адресувала листовну заяву до Спілки советських письменників України (ССПУ):

«Прошу відновити моє членство в Спілці письменників, членом якої була прийнята в 1925–26 році»⁶⁰.

До цієї лаконічної заяви долучалося розлогіше особисте звернення до голови ССПУ М. П. Бажана такого змісту:

«Шановний Товаришу! Можливо, Ви вже дещо чули за мене від тт. Тичини та Вишні, а, може, і раніш. Зараз моя справа до Вас така: до мого арешту, як Ви знаєте, я була членом спілки письменників, “АРК”у, не згадуючи про спілку поступових письменників Заходу, яку ми колись, ініціативний комітет, заснували були в Відни. Так от тепер, після одержаної реабілітації, мені хотілося б, хоч і пізно, відновити минуле. Як воно робиться зараз, не маю уяви, бо почуваю себе, немов з’явилася з того світу.

Маю на оці свій поворот до спілки письменників. Мій квиток членський десь у нетрях інстанцій, що аж тепер визнали помилку, що тривала майже 30 років. Здобувати його там, мабуть, надто довго і складно. Лишилися друковані твори та спогади свідків початків моєї літературної діяльності.

Долучаю офіціальну заяву до Вас, як голови союзу, і прошу відповісти. Може це треба робити инакше [...]. Бувайте здоровенькі, *Н. Суровцова*»⁶¹.

Відповідь керівника письменницької організації була етикетально-відмовною, але формально коректною:

«Шановна товаришко Суровцова! Сучасна Спілка радянських письменників УРСР заснована 1934 року, — отже з цього року й рахується членство в ній. Тому, на жаль, Ваша заява про відновлення в Спілці письменників не може бути задоволена. Може йти мова про вступ до Спілки — але навряд чи за тридцять років, пережитих Вами, Ви мали змогу написати твори, що могли б зараз бути видруковані і що стали б за підставу для прийняття Вас до Спілки. Маємо надію, що в найближчому майбутньому Ви, повернувшись до літературної роботи, дасте такі твори, які дадуть нам змогу з радістю прийняти Вас до Спілки письменників.

З пошаною, Голова Правління Спілки радянських письменників України *М. Бажан*»⁶².

⁶⁰ ЦДАМЛМ України, ф. 590, оп. 1, спр. 265, арк. 44.

⁶¹ Там само, арк. 33.

⁶² Там само, арк. 46.

Навесні 1957 р. Н. Суровцова повернулася в Україну, де спершу замешкала у родичів у Києві, але отримати тут постійне житло їй не вдалося, адже арештували її у Харкові. У колишній же столиці УРСР давно вже не було нікого з друзів — вони здебільшого загинули у сталінських тюрмах і таборах. Натомість пощастило відсудити батьківський будиночок в Умані й виселити звідти тимчасового «окупанта» — відставного полковника советського війська, який збагатився награбованим у Німеччині майном. У листі Н. Суровцової від 11 листопада 1957 р. згадуються ці перипетії:

«Поїхав мій полковничек, виписаний з усіх інстанцій і вивіз два контейнери демократично німецьких скарбів, придбаних у відповідну добу. І от я вийшла, нарешті, до дому. До кімнат, де бігала ще підлітком, де підросла, де формувалося життя. Ті самі вікна, що з них дивилася дівочими очима на світ, маленький уманський світ, що згодом став таким широким. Там жили, там умерли мої батьки. І нічого, нічого у мене немає поки що. Підмела я чуже сміття, повикидала дрова, тріски, змела павутиння чужих павуків, протерла ясно віконця, і відчула, як безмежно я знесилена. А стільців, лавки, табурета — бігма. Та нам байдуже, вчені. В організованому порядку постелила на підлогу рядно, під голову книжки — і як же солодко мені спалося уперше в рідній оселі [...]»⁶³.

У батьківському будиночку в Умані на вулиці з дикунською назвою — Коммолоді (скорочення від «комуністической молодьожі») — Надія Віталійовна мешкала до останку життя.

Співпраця з ССПУ нібито налагоджувалася, але, зрештою, не принесла нічого певного. У тогочасному листуванні Надії Віталіївни згадується:

«Була вчора (16 листопада 1957 р. — Авт.) в Спілці у Бажана та Смолича. І ці мене пам'ятають дуже тепло, кличуть працювати, на початку взяти окрему книгу — переклад з якої-небудь там мови, а далі видно буде. В принципі я згодилася, бо це шлях до Спілки, де інакше мене не відновлять. Одночасно не виключене перевидання старих перекладів, їм чомусь хочеться мене зробити багачкою. Сумніваюся, і не прагну»⁶⁴.

⁶³ Суровцова Н. *Лист до Ю. Корчака-Чепурківського, 11 листоп. 1957 р.* // Суровцова Н. *Листи* / Упоряд. Л. Лук'янова. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. — Кн. 1. — С. 471.

⁶⁴ Суровцова Н. *Лист до Ю. Корчака-Чепурківського, 17 листоп. 1957 р.* // Суровцова Н. *Листи*. — Кн. 1. — С. 473.

комитет Государственной безопасности
УССР

Секретариат КГБ при С

Министров УССР

Вх. № 1769/2

22. 06. 1957

Суравцово - Омичко?

Надежды Вифалиевна

Будучи реабилитированной 28 мая 1956 г. № 455/0-3
после тридцатилетнего репрессирования, я обратилась
в Киевский горсовет с просьбой предоставить мне
комнату; получила ответ, что для этого необходимо
приехать в Киев и сдать на учет реабилитированной,
что и сделала в январе текущего года. В горсовет
мне сказали, что необходимо прописаться в
каком-нибудь районе Киева, и сдать на учет
в этом же районе. Я прописалась в
Моисеевском р-не, и никак не могу быть
принята на учет. Сейчас там у меня уже есть
справка КГБ о моем моем аресте, и говорят,
что надо на учет нужно только арестованной
в Киеве - как правило.

Я родилась, выросла, училась в Киеве. Работала
я полтора года перед арестом в Харькове,
потому что там находились мои министерство
интер. дел, Мавлит, Ратау и кафедра
истории культуры - все места эти
были в мое недобровольное изгнание
переведены в Киев. Все нешишное - в смысле
модей, знавших меня, работы, возможности
действительной жизни, связано для меня
теперь с Киевом.

Я прошу Вашого содействія перед
райсоведом маиорвского р-не во ввѣстии
меня на згѣб, несмотря на то что
формально я должна погнать якубову
в Харьковѣ.

Н. Суровцова - Ошанин

21 июня 1957 г.

Киев ул. Артема 55 кв. 17.

*Звернення Н. В. Суровцової до КГБ УРСР щодо
сприяння у взятті її на квартирний облік у м. Києві. 21 червня 1957 р.*

Осівши в Умані, Н. Суровцова займалася літературною роботою, продовжувала написання «Спогадів», розпочатих ще на Колімі, а рівночасно — окремих оповідань, новел, статей, мемуарних замальовок про різних яскравих особистостей, на зустрічі й особисте знайомство з якими була щедрою її доля⁶⁵.

Однією з таких яскравих постатей був Ізраїль Юделевич (Іван Юліанович) Кулик.

15 лютого 1969 р., листовно адресуючись до Івана Лукича Бутича (1919–2007), Надія Суровцова згадувала:

«Запросив до участі, як інтелігентніш сказати, мене Первомайський у збірнику Куликівському, що має вийти. Певне, хоч і дрібнички, але знаю те, чого ніхто в одній особі не знає: і в Умані, і в Канаді, і в міністерстві, і ще де в чому. Я з охотою написала, хоч не думаю, що воно зможе вийти друкованими літерами, бо я вже як згадую, то те, що було. Пункти такі: чому Єврей став українським поетом (того ніхто ніде не згадує, а воно цікаво), як там було з погромами (того теж ніхто не знає або не згадує) і чому він так реагував на всяке — бо був щирим фанатиком, і так само і з ним вийшло. Отаке всяке.

⁶⁵ Падун-Лук'янова Л. Слово про Надію Суровцову // Березіль. — 1992. — № 3/4. — С. 146.

Розуміється, належно прихильно та шанобливо, і з висновком, що могили, хоч і нема, а люде, що гинуть за Вітчизну, безсмертні. Це Вам так, “ескіз” — насправді воно трохи розумніше, проте мені жаль тих, хто буде мені пояснювати про непридатність, “на жаль”, “на разі”, “поки що” і т. п. та потішати бідного автора. Воно ж для архиву все одно здасться [...]»⁶⁶.

У мемуарний збірник, присвячений пам’яті І. Кулика, спогади Н. Суровцової, як вона й передбачала, вочевидь не потрапили⁶⁷.

У листі до Юрія Смолича від 5 листопада 1972 р., коментуючи черговий (останній) випуск його мемуарної серії «Розповіді про неспокій» — «Розповіді про неспокій немає кінця: Ще дещо з двадцятих і тридцятих років в українському літературному побуті» (1972)⁶⁸, Надія Віталіївна саркастично зауважила:

«Ну, а що до Кулика, то, даруйте, який з нього «ерудит» — уманське 4-кл.[асне] училище, та ото трохи художнього в Одесі? Про нього Ви не договориєте, але можна було б сказати і більше, бо Ви, очевидно, добра людина [...]»⁶⁹.

Ця репліка Н. Суровцової пролунала на адресу відповідного місця з мемуарів Ю. Смолича, у якому зокрема йшлося:

«Був з Івана Юліановича Кулика добрий перекладач з англійської. Був Іван Юліанович — поза поетичним обдарованням, взагалі ерудит, що на тій порі, в письменницьких колах першого пожовтневого “призову”, траплялося не так часто: не всі могли похвалитися навіть цензом середньої освіти»⁷⁰.

У неопублікованих спогадах про І. Кулика, написаних 1969 р. (тобто раніше мемуарів Ю. Смолича, принаймні їхньої заключної частини), Н. Суровцова й справді особисто сказала не лише «більше», а й вочевидь об’єктивно-критичніше про свого колишнього товариша й колегу:

«Навіть серед тодішнього середовища людей, безмежно відданих своїй ідеї, він вражав своєю, я б сказала, майже фанатичною принципіальністю та вірою в непогрішимість тих явищ, які відбува-

⁶⁶ ЦДАМЛМ України, ф. 302, оп. 1, спр. 52^в, арк. 58–58 зв.

⁶⁷ Див.: *Поет революції: Спогади про Івана Кулика* / Упоряд. Ю. В. Бейдер. — К.: Рад. письменник, 1971. — 246 с.

⁶⁸ Див.: Смолич Ю.К. *Розповіді про неспокій немає кінця: Книга третя: Ще дещо з двадцятих і тридцятих років в українському літературному побуті*. — К.: Рад. письменник, 1972. — 204 с.

⁶⁹ ЦДАМЛМ України, ф. 169, оп. 2, спр. 635, арк. 22.

⁷⁰ Смолич Ю.К. *Розповіді про неспокій немає кінця: Книга третя*. — С. 68.

лися навкруги нього. Я не пам'ятаю, не знаю, чи були, могли бути в нього які вагання, сумніви. М'яка, чутлива людина, він вмів бути кам'яно-твердим»⁷¹.

І далі, мемуаристка зверталася вже до власного досвіду застосування щодо неї вищезгаданої куликової принциповості:

«Не буду спинятися на численних випадках такого принципіального “підходу” до життя, коли він вірив у справедливість того, що бачив. Мені пригадується тільки невеличкий, останній епізод моєї вже “заочної” зустрічі з Куликом: коли після мого арешту у 1927 р. до нього у розпачі звернулася по допомогу, рятунок моя мати. Кулик, Іван Кулик, мій начальник по роботі в НКЗС, мій колега по літературним спробам, мій товариш по першим дням революції, по музейній роботі дореволюційних часів, наш уманський “Ролька”, дивлячись просто і одверто в очі старій жінці, відповів їй, що він “недостатньо знає мене, щоб втручатися в мою справу”. Він був щирий з собою.

Минуло стільки літ з того часу. Змарнувалося моє життя, життя його дружини — Пionтек, загинув сам Кулик. І, думається мені, до останньої хвилини він був певний слушності того, що з ним було заподіяно, бо сумнів був органічно чужий його істоті [...]»⁷².

Звивистими й не завжди збагненними були шляхи до читача потенційних дописувачів й авторів друкованого органу Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії при ЦК КПУ — філії Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПСР — «Українського історичного журналу».

У липні 1967 р. «Український історичний журнал» відзначив перше десятиліття. Часопис продовжував залишатися єдиним в УРСР науковим періодичним виданням, яке друкувало студії з вітчизняної минувшини від найдавніших часів до новітньої доби з рішеннями чергового з'їзду/пленуму ЦК КПСР/КПУ включно. «УІЖ» був своєрідним барометром стану національної підсоветської історіографії з усіма її негараздами й нечисленними успіхами⁷³.

Назагал непросто складалися взаємини редколегії з її авторським колективом й дописувачами. Його головний редактор упродовж 1957–1972 рр. Ф. П. Шевченко (1914–1995) зауважував:

«Взаємини між авторами й журналом не зводились лише до принципу — автор бажає надрукуватися, а журнал має можливість опублі-

⁷¹ ЦДАМЛМ України, ф. 302, оп. 1, спр. 46, арк. 20.

⁷² Там само. — Арк. 20–21.

⁷³ Рубльов О.С. *«Український історичний журнал»: історія офіційна й за-лаштункова (1957–1988 рр.)* // Укр. іст. журн. — 2007. — № 6. — С. 39.

кувати. Вони набагато складніші. Почати хоча б з того, що авторські пропозиції й можливості журналу не завжди перебувають у гармонійній єдності. Пропозицій багато, редакційний портфель з року в рік збільшується, але обсяг журналу залишається без змін. Прийняті до друку матеріали довго чекають своєї черги (іноді рік-два). І є небезпека, що ці терміни зростатимуть. Таке залежування матеріалів зовсім нестерпне, бо стримує розвиток науки»⁷⁴.

Головний редактор чудово усвідомлював: не існує читачів з однаковими вимогами, знаннями та інтересом до минувшини — на це слід було зважати. Різним за рівнем наукової кваліфікації й творчим діапазоном був і колектив авторів «УІЖу». Одначе у тогочасних підсоветських обставинах розвитку вітчизняної історіографії далеко не все залежало від головного редактора чи членів редколегії часопису. Розуміли це й дописувачі видання.

12 травня 1967 р. львівський учений Я. Р. Дашкевич, один з постійних авторів «УІЖу» (з 1963 р. постійний кореспондент і відвідувач «уманського салону» Н. Суровцової), у листі в Умань схвально відгукувався про намір Надії Віталіївни співробітничати з «Українським історичним журналом» й водночас застерігав її від надмірного оптимізму, оскільки був обізнаний з хистким вже на той час становищем головного редактора часопису:

«Це добре, що у Вас наладжується співпраця з «Українським історичним журналом». Було б прекрасно, якщо б Ви могли і хотіли надрукувати в ньому щось з петербурзьких років та про Софію [Потоцьку]. Не треба однак забувати про те, що Федір Павлович [Шевченко] в теорії це одне, а на практиці — його можливості досить таки обмежені, особливо ще й до цього в останній час»⁷⁵.

Три роки по тому, у листі до подружжя Бутичів від 29 червня 1970 р., Н. Суровцова, коментуючи інформацію про переведення Федора Павловича на посаду директора академічного Інституту археології, зауважувала:

«Він колись казав мені, що надрукував би щось за Софію [Потоцьку]. Цікаво, що він робить зараз. Хотіла б його бачити»⁷⁶.

У свої наукових пошуках Я. Дашкевич неодноразово звертався до Н. Суровцової за численними довідками-інформаціями історико-

⁷⁴ Шевченко Ф.П. «Українському історичному журналу» 10 років // Укр. іст. журн. — 1967. — № 6. — С. 7–8.

⁷⁵ Рубльов О.С. «Український історичний журнал»: історія офіційна й заляштункова (1957–1988 рр.) // Укр. іст. журн. — 2007. — № 6. — С. 40.

⁷⁶ ЦДАМЛМ України, ф. 302, оп. 1, спр. 52^в, арк. 64^а.

мемуарного характеру. Так, наприклад, 8 січня 1964 р. він адресував до своєї уманської кореспондентки:

«А тепер у мене претензії до Вашої пам'яті та до Ваших спогадів. Чи не можете Ви мені підказати щось цікаве про П. Дятлова — з його віденського періоду? Мене цікавить його видавнича діяльність — зокрема видання “Комуністичної бібліотеки” у Відні. До видавничої справи у Відні в 1920–1922 рр. мав якесь відношення відомий чеський поет Карел Томан. Чи не знаєте Ви щось про це?

Ще цікавить мене видавнича діяльність Української секції Комуністичної партії Австрії (це 1923–1924 рр.). Про все це я вже писав і друкував — якщо б Вас цікавило, я міг би прислати відбитку з проханням доповнити і виправити мої відомості»⁷⁷.

Лист Я. Дашкевича від 15 лютого 1969 р.:

«Чи в «ці часи» Вам не вдалося чути щось про Юліана Бачинського? Після повернення з' США він жив у Харкові, працював у тогочасній УРЕ. Зник в 1934 р. Може натрапляли на якісь сліди. Мене питають, а я до Вас»⁷⁸.

Побіжно й майже синхронно з Я. Дашкевичем заохочував Надію Віталіївну до співробітництва в «УІЖі» її постійний кореспондент з Торонто, чільний діяч Товариства об'єднаних українських канадців Петро Кравчук (1911–1997). Він згадує у листі до Умані від 18 червня 1967 р.:

«Я зараз працюю над довшою статтею для “Українського історичного журналу” — “Відгомін у Канаді Великої Жовтневої соціалістичної революції”. Стаття мусить бути документована, і потрібно переглянути багато першоджерел»⁷⁹.

У листі від 24 березня 1968 р. він же звертається по допомогу до тієї ж адресатки:

«До речі, чи Ви замітили мою невеличку статейку в “Українському історичному журналі” за грудень 1967 про те, як робились заходи у Канаді видати “Капітал” Карла Маркса українською мовою. Можливо Ви щось більше знаєте про Макса Бардаха у Берліні, який займався цією справою, але спроневірював гроші канадських українців, започатковану справу з виданням першого тому “Капіталу” не довів до

⁷⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. 284, № 654, арк. 1 зв.–2 (далі – ІР НБУВ).

⁷⁸ ІР НБУВ, ф. 284, № 702, арк. 1.

⁷⁹ Там само, № 1010, арк. 1 зв.; Кравчук П. *Відгомін Жовтневої революції в Канаді* // Укр. іст. журн. – 1967. – № 10. – С. 33–39.

кінця. Прочитайте інформацію у журналі і напишіть мені, чи знаєте Ви щось про ці заходи»⁸⁰.

Безпосередньо звертався по допомогу до Суровцової-мемуаристки й член редколегії «УІЖу» від її історико-партійної частини Андрій Демидович Ярошенко. У його листі від 7 серпня 1964 р. йдеться:

«Я зараз працюю над книжкою про Юрія Михайловича Коцюбинського, збираю про нього документи, матеріали, спогади. Тому звертаюсь і до Вас з проханням: написати мені хоч коротенько про перебування і працю Юрія Михайловича в Відні на дипломатичній роботі. Кажуть, що Ви тоді теж жили і працювали там, добре знали Юрія Михайловича, а в мене про цей період його діяльності зібрано дуже мало матеріалів [...]. Дуже Вас прошу, якщо зможете, то хоч коротенько, в листі, поділіться своїми спогадами про Юрія Михайловича (прикладі, факти, вражіння і т. п.)»⁸¹.

У книзі А. Д. Ярошенка 1965 р. про Ю. М. Коцюбинського вміщена подяка за надісланий з Умані матеріал й своєрідно наголошено авторське право Надії Віталіївни при відповідному посиланні: «З рукописних спогадів, люб'язно надісланих Н. В. Суровцовою на наше прохання»⁸². Згадка про це у листі Надії Віталіївни до приятельки від 9 жовтня 1965 р.:

«Вийшла одна книжечка, в якій автор використав надіслані мною йому для цього спогади, цитує з іменем, прізвищем і подякою, все, як годиться»⁸³.

На жаль, нічого з науково-мемуарного доробку Надії Віталіївни так і не з'явилося на шпальтах «Українського історичного журналу».

У дещо відмінній ситуації іншому автору «УІЖу» пощастило більше — старшокурсник істфаку Київського держуніверситету

⁸⁰ Кравчук П. *Про видання «Капіталу» К. Маркса українською мовою в Канаді* // Укр. іст. журн. – 1967. – № 12. – С. 99–100; ІР НБУВ, ф. 284, № 1012, арк. 2.

⁸¹ ІР НБУВ, ф. 284, № 1656, арк. 1–1 зв.

⁸² Ярошенко А. *Юрій Михайлович Коцюбинський*. – К., 1965. – С. 106–108; див. також: Ярошенко А.Д. *Юрій Михайлович Коцюбинський*. – Київ, 1986. – С. 169.

⁸³ Суровцова Н. *Лист до О.Зведринь, 9 жовт. 1965 р.* // Суровцова Н. *Листи*. – Кн. 1. – С. 371.

Сергій Білокінь приніс «самопливом» Федору Павловичу Шевченку, тоді головному редактору «Українського історичного журналу», «свою статтю про історизм Нарбутових творів», яка невдовзі (щоправда, скорочена удвічі) й була надрукована⁸⁴...

Сергій Іванович Білокінь, враховуючи його історико-мемуарні й історико-мистецтвознавчі зацікавлення, неминуче був приречений познайомитися з Надією Суровцовою. Допомогла у цьому вдова Остапа Вишні Варвара Олексіївна Губенко-Маслюченко, взявши допитливого юнака з собою до «уманського салону» Суровцової. Під час відвідин він зокрема похапцем ознайомився зі славнозвісними мемуарами Надії Віталіївни (неіснуючою (!) на сьогодні їхньою «автентичною» версією):

«Свої спогади [...] Надія Віталіївна винесла нам у вигляді товстелезного машинописного стосу. Прочитати за ніч так багато — було річчю немислимою, і Варвара Олексіївна прийняла єдино правильне рішення: обмежитись тим, що було відомо найменше. Отже, ми прочитали розділ про Дмитра Донцова, де пояснювалося, яким побитом він легко подавав найкарколомніші цитати, — вів, бачте, таку підручну картотеку. А в останньому розділі “Алюмінієвая бабушка” Надія Віталіївна розповіла, як повернулась до Умані, а що жила спершу хто зна де й не мала меблів, обмежувалась алюмінієвими ослінчиками, і сусідські діти саме так її й прозвали — “Алюмінієвая бабушка”. У виданій (1996 р. — *Авт.*) книжці немає ні першого, ані другого місця. Де тепер ті спогади в редакції, яку ми читали?

Зараз відомо, що ГБ їх вилучило (невже справді потім спалило?). Видано явно іншу, коротшу редакцію, на параграфи не розбиту, а з текстом менш-більш суцільним»⁸⁵.

Після нетривалих особистих відвідин Н. Суровцової в Умані Сергій Білокінь надалі підтримував це знайомство листовно (за його власноручним свідченням — «трохи листувався» з Надією Віталіївною)⁸⁶. Листування, як зрештою й у вищезгаданих кореспондентів Н. Суровцової, мало «корисливо-прагматичну» мотивацію, позитивного, зрозуміло, забарвлення.

Так, наприклад, у листі від 26 квітня 1974 р.:

⁸⁴ Див.: Білокінь С.І. *До питання про історизм у творах Г. Нарбута* // Укр. іст. журн. — 1971. — № 3. — С. 111–113; Білокінь С.І. *На зламах епохи: Спогади історика*. — Біла Церква: Вид-во О. Пшонківського «Яніна», 2005. — С. 193.

⁸⁵ Білокінь С.І. *На зламах епохи: Спогади історика*. — С. 64–65.

⁸⁶ Там само. — С. 64.

«Дякую Вам, Надіє Віталіївно, за адреси родичів Ясенецького. Мою збирацько-дослідницьку програму Ви знаєте. Може, Ви були б ласкаві час до часу повідомляти мені те, чого я мав би не знати?

Чи могли б Ви записати свої спомини про Костя Віталійовича [Широцького]? Чи не були, до речі, з Вами в Петрограді Балицький та Білоусенко? Мене цікавить перший, друг Георгія Нарбута й забутий книгознавець, бо спомини другого відомі. На жаль, навіть майже не бачив Вашу книжку (машинопис мемуарів. — *Авт.*). Може, там це вже й є? [...] Чи знаєте Ви родичів харківських мистецтвознавців з Багалієвої катедри? Зокрема чоловіка Берладіної в Орджонікідзе? Ковалівського? Бібліограф Микола З. Суслопарів уклав покажчика праць Мірзи [-Авакянц]; у Єревані живе її дочка. Мистецтвознавства це не стосується, але ж Ви з Наталею Іустівною мали б бути знайомі.

Вітаю Вас із весною! Хай буде Вам добре! З правдивою повагою,
*С. Білокінь*⁸⁷.

У листі до Н. В. Суровцової від 3 червня 1974 р. він зауважував:

«Мене завжди вражало, що Ви встигли всіх знати, хто тільки в ХХ ст. діяв у нашій культурі. Ви об'їхали за життя всі культурні осередки, завше потрапляючи у вир інтелектуального життя. Взагалі це феноменально. Не знаю, чия ще біографія така багата»⁸⁸.

У листі від 13 вересня 1974 р., звертаючись до тієї ж уманської кореспондентки, Сергій Іванович наголошував:

«Для дослідувача історії культури Ваша пам'ять — суцільний скарб. Ви пишете, що б час для писаних консультацій могли б знайти. А, може, Ви б і справді його знайшли? Виникло ж бо питань не менш, як кілька десятків...»⁸⁹...

У свою чергу, Надія Суровцова у листі до Сергія Білоконя від 20 лютого 1974 р. вітала перші успіхи молодого ученого, заохочуючи його і далі йти у науці обраним ним шляхом:

«Сергійко, як же швидко летить час! Ось Ви були майже дитинчам, а тепер вже початкуючий вчений, а ще трохи — і куди тобі! Радію за Вас і певна, що може ще встигну почитати Ваші книжки»⁹⁰.

Слід зауважити, що кореспонденти Н. Суровцової, з якими вона щедро ділилася власними історико-мемуарними скарбами,

⁸⁷ ЦДАМЛМ України, ф. 302, оп. 1, спр. 69, арк. 2–2 зв.

⁸⁸ Лист С. І. Білоконя до Н. В. Суровцової, 3 червня 1974 р. // Приватний архів С. І. Білоконя.

⁸⁹ ЦДАМЛМ України, ф. 302, оп. 1, спр. 69, арк. 4.

⁹⁰ Лист Н. В. Суровцової до С. І. Білоконя, 20 лютого 1974 р. // Приватний архів С. І. Білоконя.

не жалкуючи з приводу їхньої гіпотетичної фрагментаризації на некористь майбутньому корпусному виданню своїх спогадів, у свою чергу, прагнули допомогти у реконструкції життєвого шляху їхньої уманської адресатки. Так, Ярослав Дашкевич повідомляв Надії Віталіївні 24 липня 1963 р.:

«Переглядаючи одне з видань 40-х років, я знайшов Ваше фото 20-х рр. та згадки про Вашу діяльність того часу. Чи знаєте Ви цю книгу (Наріжний, “Українська еміграція”) ?»⁹¹

Він же 8 серпня 1963 р. конкретизовував попередню інформацію і з’ясовував, де і як можна ознайомитися зі знаковою працею С. Наріжного:

«Книга Наріжного є у спецфонді Наукової бібліотеки Львівського держуніверситету. Було б добре, щоб Ви взяли з собою відповідне відношення від музею, адресоване Директору бібліотеки (... прохання допустити до використання спецфондів по темі... — треба б назвати якусь загальну з історії України). Якщо відношення у Вас не буде — то можна буде якимось у Львові інакше полагодити цю справу»⁹².

9 грудня 1972 р. Я. Дашкевич відписував до Умані:

«Переглядаючи різні бібліографічні матеріали, я випадково знайшов, що на Ваші “Ukrainische Volksmärchen” 1921 року⁹³ була в 1923 р. рецензія Володимира Гнатюка. Ця рецензія поміщена в “Літературно-науковому віснику”, т. 80, Львів, 1923, кн. 6, стор. 184 (підписана буквою “В”). Ледве чи Ви про неї знали — а може я помиляюся»⁹⁴.

У свою чергу, Сергій Білокінь 17 травня 1974 р. інформував Н. Суровцову:

«ВШановна Надіє Віталіївно! Я знайшов Вашу особисту справу з часу навчання у вузі святого Володимира. Що в ній є, іще не знаю, але має бути метрична виписка, гімназійний атестат, фото і т. под.»⁹⁵

Постійний кореспондент Надії Віталіївни з Канади Петро Кравчук відписував їй 18 червня 1963 р.:

«Ось недавно я переглядав деякі старі журнали і у “Новій громаді”, що виходила у Відні в 1920-х роках за редакцією Семена Вітика,

⁹¹ ІР НБУВ, ф. 284, № 650, арк. 2.

⁹² Там само, № 651, арк. 2.

⁹³ Див.: *Ukrainische Volksmärchen. Übertragen und erzählt von Lotte Heller und Nad. Surowzowa. Illustriert von Jury Wowk.* – Wien: Rikola Verlag, 1921. – 90 S.

⁹⁴ ІР НБУВ, ф. 284, № 739, арк. 1.

⁹⁵ ЦДАМЛМ України, ф. 302, оп. 1, спр. 69, арк. 3.

я побачив Вашу статтю “Втрачені ілюзії”, яку залюбки прочитав. Стаття цікава і навіть тепер не втратила своєї актуальності⁹⁶. Чи Ви її маєте? Незадовго я її перешлю до Миколи Миколайовича [Тарновського]. Також бачив деякі Ваші праці в недільному [випуску? додатку? “Українських”] щоденних вістей”. Чи маєте ці статті? Якщо їх не маєте, то я також їх Вам роздобуду»⁹⁷.

Й у тому ж листі П. Кравчука ще одна згадка — нагадування про біографію Н. Суровцової, цього разу крізь призму мемуарної рецепції Дмитра Донцова:

«Оце на днях я прочитав книгу Дмитра Донцова “Київ, 1918 рік...” Це щось в роді спогаду-щоденника. І що Ви скажете? Він щось двічі згадує Вас. В одному місці він каже, що Ви в розмові з ним закидали йому, що він дуже ненавидить росіян. Це, розуміється, дуже гарне свідоцтво Вам, бо ж вже тоді Ви цьому людиноненависнику кидали прямо в очі обвинувачення за нетолерантність до людей іншої національності. Ця книжка вийшла вже декілька років і він не знав нічого про Вас. Він в примітках пише про Вас: “зліквідована” [...]»⁹⁸.

У виданій у Торонто 1954 р. щоденниковій книзі Д. Донцова «Рік 1918, Київ» містилася така згадка щодо Н. Суровцової — випадкова розмова з нею 20 червня 1918 р. у МЗС:

«В Міністерстві Закордонних Справ хотів бачитися з Дорошенком у кримській справі. На жаль, його не було: виїхав кудись разом з Липинським. Суровцева закидувала моему відчитові про російську культуру “натяжки” (пересаду). “Але ви ненавидите Росію!” — казала. Як тяжко протверезується молоде покоління! Та сама Суровцева з гуртом однодумців (Отамановським та ін.) переклала і видала нелегально, ще перед революцією, мою берлінську книжку “Українська державна ідея”, а тепер не може зрозуміти моєї “пересадженої” нелюбови до Росії...”⁹⁹

Мемуарна відповідь Надії Віталіївни на вищезгадану щоденникову нотатку Д. Донцова щодо неї:

⁹⁶ Докладніше див.: Рубльов О.С., Синицький П.Е. *До історії вітчизняного советофільства початку 1920-х років: Співробітництво Н. Суровцової у часописі «Нова Громада»* // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: О. П. Реєнт (гол.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. XIII. – С. 197–219.

⁹⁷ ІР НБУВ, ф. 284, № 1000, арк. 1.

⁹⁸ Там само, арк. 2.

⁹⁹ Донцов Д. *Рік 1918, Київ*: Документально-художнє видання / Упоряд. К. Ю. Галушко. – К.: Темпора, 2002. – С. 54.

«Ось впав мені на думку Донцов, а саме тому, що недавно одержала листа з Торонто від Кравчука, де він згадує про книжку Донцова, що вийшла в Америці, мемуарного типу. В ній Донцов пише про свій приїзд на Велику Україну у 1918 р., і між іншим згадує розмову зо мною, де я висловлювалася проти його ненависти до москалів. Кравчук з задоволенням констатує, що от, мовляв, я ще тоді була проти ненависти до Росії. Така розмова в мене справді була з Донцовим. Я її добре пам'ятаю. Знов-таки, ненависти до росіян як народу в мене не могло бути бодай вже тому, що моя мати, яку я незвичайно любила, була напівросіянкою. Це дещо примітивний політичний аргумент, і стосувався він, розуміється, не до політичної оцінки російської "лінії", а до особистих прикмет народу та окремих людей. Що ж до самого Донцова, то певний час він таки був володарем моїх думок, і то якраз за часів петербурзьких, коли виростала і міцніла серед молоді самотійницька ідеологія»¹⁰⁰.

І далі мемуаристка подавала розгорнуту характеристику «людини з ясным розумом і великою життєздатністю» (Д. Донцова) та тогочасного власного захоплення його ідеями й особистої участі у поширенні цих ідей:

«З молодих років певна частина петербурзької молоді (я маю на оці української) захоплювалася думками Донцова, його сміливою ідеєю утворення Української держави, чи відновлення втраченого Хмельницьким короткочасного незалежного існування.

Романтики нам вистачало і поза Донцовим, але він давав дещо з економічних обґрунтувань, комбінував і підбирав історичну та політичну аргументацію, тобто робив те, чого бракувало нам, малоосвіченому українському юнацтву. Він мав блискучу манеру письма, справляв враження своєю ерудицією, все, що він писав або, вірніш, що діставалося до наших рук з-за кордону, було саме таким. А труднощі, ризик, з яким було зв'язане здобування і читання його творів, мимовільно збільшували вагу самих думок. Так, пам'ятаю один реферат Донцова, мабуть, іще студентський, ми якимсь способом дістали через шведський кордон [...]. Цей реферат було передруковано в п'яти примірниках на ротаторі, придбаному нашою підпільною організацією [...]. Ці примірники ми привезли на Україну і робили відчити по них в різних місцях. Одного такого реферата я прочитала в Умані невеличкій громаді, зібраній в помешканні нотаріуса Краковецького, так званого "гетьмана правобережної України" [...]. Друге таке зібрання з аналогічною тематикою пам'ятаю у нас вдома [...]»¹⁰¹.

Найвідомішим автором, стосовно якого Н. Суровцова виступила своєрідним історико-мемуарним «донором», став, безперечно,

¹⁰⁰ Суровцова Н. *Спогади*. – С. 145.

¹⁰¹ Там само. – С. 146.

Олександр Ісайович Солженіцин (1918–2008). Адже Надія Віталіївна була однією з 227 осіб, що їхні спогади, розповіді й листи стали цеглинами славнозвісної праці О. Солженіцина «Архіпелаг ГУЛАГ» (1958–1967), присвяченої аналізу антигуманних злочинів російського комуністичного режиму й насамперед функціонуванню його репресивно-карального апарату¹⁰².

Знайомство Н. Суровцової з О. Солженіциним (спершу заочне) розпочалося після публікації у московському «Новом мире» (1962. – № 11) його знакової й резонансної повісті «Один день Івана Денисовича» (первісна назва — «Щ-854. Один день одного зека»). У листі у Кокнесе (Латвія) від 9 січня 1963 р. до Ольги Зведринь (1898–1975), своєї латиської приятельки, що з нею Н. Суровцова відбувала термін на Колимі, Надія Віталіївна згадувала:

«Солженіцину я ще не писала [...]. Мені подобається його літературна манера, подобається, що він не пускає слину, не каже жалісних слів, ну, а зрештою, що ж, він пише те, що знає. І не його вина, що він знає порівняно звичайні речі [...]. С[олженіцин] молодчина, що ризикнув надіслати, але я знаю про його знайомство, наприклад, із Ахматовою, мабуть, і з іншими видатними російськими письменниками, отже легше було проникнути. Хоча знову таки чула, і йому було нелегко, і змінили, певне, чимало. Починаючи вже хоча б із назви, яка у нього в першій редакції була значно яскравіша й сильніша. Все це попереду, звичайно, епоха буде колись висвітлена як слід, а чи доживемо ми — побачимо. Адже хіба могло нам снитися коли-небудь, що така повість, як його, буде надрукована за нашого життя, та ще написана не письменником, який вивчає матеріали, а живим учасником подій. Мова його дала мені справжню насолоду. Виявилося, що навіть Катя [Олицька] не знала, що таке “шестірка”. Ну, я, звичайно, опинилася на висоті, як знавець іноземних мов [...].»¹⁰³.

У листі до Ю. Корчака-Чепурківського (1896–1967) від 13 грудня 1966 р. Н. Суровцова писала:

«Прекрасна річ Солженіцина, отой “Один день...” Не по тематиці, а по майстерності, тут вже я можу судити, наскільки бездоганно зроблено. Рідкий майстер прози! Шкода, що так мало його друкованого є»¹⁰⁴.

Згодом Я. Дашкевич свідчив, що Олександр Солженіцин в «уманському салоні» Н. Суровцової упродовж двох тижнів «студі-

¹⁰² Солженицын А. *Архипелаг ГУЛАГ 1918–1956: Опыт художественного исследования*. – М.: Советский писатель; Новый мир, 1989. – Т. 1. – С. 11.

¹⁰³ Суровцова Н. *Листи* / Упоряд. Л. Лук'янова. – К., 2001. – Кн. 1. – С. 350.

¹⁰⁴ Суровцова Н. *Листи*. – Кн. 1. – С. 574.

ював спогади» господині, «на які покликається десятки разів у «Архіпелазі ГУЛАГу» — присутність та перебування якого в Умані вся хитромудра кдб-івська машина не була здатна викрити»¹⁰⁵.

Точну дату перебування О. Солженіцина з дружиною в Умані, зважаючи на конспіративність їхнього візиту, важко «викрити» й сучасному досліднику. 16 березня 1963 р., адресуючись до своєї латвійської приятельки, Надія Віталіївна згадує:

«Я дуже рада за Солженіцина, все-таки він свій, і хороший [...]. Я все-таки йому написала, і, звичайно, даремно. Я не писала йому нічого особливого, але запрошувала, якщо буде в Києві, заїхати з дружиною подивитися парк. Він не відповів. Розумію, що йому ніколи, але цікавлюся, чи означає це відмову, тоді я б по-іншому планувала свій час, адже незручно запросити, а самій, скажімо, поїхати! [...].»¹⁰⁶.

У кореспонденції з Умані від 10 жовтня 1963 р. міститься важлива інформація щодо встановлення листовного зв'язку з О. Солженіциним:

«Отримала листа від Олександра Ісайовича — очевидно, це ти його гризла, бо він кається, і лист дуже милий. Головне, звичайно, нам би треба зустрітися, бо якщо писати, а не говорити, то це книжки вийдуть цілі, а ніколи, й паперу немає [...].»¹⁰⁷.

Надія Віталіївна неодноразово запрошувала подружжя Солженіциних відвідати Умань. Але запланована зустріч через різні обставини все відкладалася. 17 червня 1964 р. Н. Суровцова відписувала у Кокнесе:

«Отримала листа від Наталії Олексіївни (Решетовської, тоді дружини О. Солженіцина. — *Авт.*), що вони до мене цього року не приїдуть, але в тебе, можливо, будуть, і що повідомлять, щоб зустрітися там. До тебе мені завжди хочеться, але приїхати цього року я напевно чи зможу, дуже боюся зими, а в мене ще немає палива, і дуже туманні перспективи [...]. Шкода, дуже, що вони не приїдуть, тим паче, що мені дуже хотілося б, щоб вони подивилися парк [...]. Може ще заїдуть!»¹⁰⁸.

24 лютого 1965 р. Н. Суровцова інформувала свою латвійську подругу:

¹⁰⁵ Дашкевич Я. *Надія Суровцова. Нотатки з нотаток* // Дашкевич Я. Постаті. — С. 561.

¹⁰⁶ Суровцова Н. *Листи*. — Кн. 1. — С. 351.

¹⁰⁷ Суровцова Н. *Лист до О. Зведринь, 18 жовт. 1963 р.* // Суровцова Н. *Листи*. — Кн. 1. — С. 358.

¹⁰⁸ Суровцова Н. *Лист до О. Зведринь, 17 черв. 1964 р.* // Суровцова Н. *Листи*. — Кн. 1. — С. 365.

«Ти запитуєш про Солженіциних — вона мені давненько вже написала, що вони цього літа збираються їздити по Україні і заїхати [до Умані], але більше ні я їм, ні вона мені не писали ще. Напишу вже перед весною, щоб знати [...]. Цікаво, як живе Ол[ександр] І[сайович], він пережив уже, чи теж на все життя лишилося? Як би мені хотілося з ним порозмовляти! Чомусь він один із усіх здається мені правильним, своїм [...]»¹⁰⁹.

У листі Н. Суровцової від 7 липня 1965 р. чергове повідомлення про перенесення відвідин Солженіциними її «уманського салону»:

«С[олженіцин] написав, що влітку не приїде, а в листопаді або жовтні. Але тоді парк пропаде для них, адже без листя він зовсім не справляє належного враження, та й моя шикарна оселя також. Ну, що ж, коли б не приїхав, рада буду, розмовляти знайдемо про що і взимку, а те, що він їде не за туристичними враженнями, мене навіть радує. Прислав своє фото. Це за мою індійську гробницю»¹¹⁰.

«Індійською гробницею» Надія Віталіївна звала перероблену з свинарника-курника халупу у селищі Нижній Сеймчан на Колимі, що у ній прожила три роки (1949–1952). Фото цього екзотичного житла О. Солженіцин вмістив у книзі «Архіпелаг ГУЛАГ»¹¹¹.

15 липня 1965 р. на ту ж адресу надійшло нове повідомлення з Умані:

«Солженіциних запросила й на серпень, пишу одночасно, але прошу повідомити, щоб я могла на цей час відбиватися від інших, непотрібних гостей. Було б прикро, якби саме в цей час приїхав ще хто чужий, непотрібний. Я можу чекати на них до 15 вересня, тоді від 15 до 30 я зайнята в Києві, потім можна знову планувати»¹¹².

У листі Н. Суровцової до О. Зведринь від 2 серпня 1965 р. згадується: «Отримала твого листа, зараз же повторила запрошення Солженіциним і відразу ж отримала відповідь, що вони не зможуть приїхати, бо місяців три будуть зайняті переїздом у Костромську область із трьома старенькими, а тоді вже будуть вільні. Але взимку

¹⁰⁹ Суровцова Н. *Листи*. — Кн. 1. — С. 368.

¹¹⁰ Суровцова Н. *Лист до О. Зведринь, 7 лип. 1965 р.* // Суровцова Н. *Листи*. — Кн. 1. — С. 369.

¹¹¹ Див.: Солженицын А. *Архипелаг ГУЛАГ 1918–1956: Опыт художественного исследования*. — М.: Советский писатель; Новый мир, 1989. — Т. 3. — С. 447, а також фото цієї споруди («індійської гробниці») на вклейці між с. 448 та с. 449.

¹¹² Суровцова Н. *Лист до О. Зведринь, 15 лип. 1965 р.* // Суровцова Н. *Листи*. — Кн. 1. — С. 370.

парк (Софіївка. — *Авт.*) втрачає $\frac{9}{10}$ чарівливості, розраховувати ж лише на власну, на жаль, важко»¹¹³.

Отже, «уманський салон» Н. Суровцової подружжя Солженіциних мало би відвідати не раніше листопада–грудня 1965 р. Але заплановані відвідини не відбулися й у грудні 1965 р. У листі з Умані від 1 грудня 1965 р. до тієї ж адресатки Надія Віталіївна запитує:

«Олю, як з [Олександром] Ісайовичем, він мав переїхати з тітками кудись у інше місце, і я боюся, що втрачу слід, адресу [...]. Коли дізнаєшся нову адресу, не забудь відразу ж написати мені, я хочу поздоровити з новим роком, і дуже турбуюся за його здоров'я, а писати тепер не знаю куди, бо вони писали, що в цей час будуть уже на новому місці»¹¹⁴.

Перерва у листуванні поміж Н. Суровцовою та О. Зведринь, принаймні у тій частині кореспонденції, що збереглася, не дозволяє докладно з'ясувати, коли саме подружжя Солженіциних відвідало Умань та помешкання на вул. Коммолоді, 6. Але побіжно це з'ясовується з листа Надії Віталіївни у Кокнесе від 29 травня 1967 р., оскільки про такі відвідини згадується вже у минулому часі (орієнтовно — минув рік):

«Тільки це для тебе одної, до відома. Це щодо приїзду С[олженіцина у Кокнесе]. Мені думається, не треба мені їхати, коли вони в тебе. Цілком ясно, що *якби вони хотіли зі мною знову зустрітись, то за минулий рік при всій зайнятості знайшли б час хоч один раз написати*, або хоч відповісти, коли я одного разу написала їм кілька слів. Очевидно, чимось я їм не сподобалася тоді. Отже, незручно нав'язувати своє товариство отакою випадковою зустрічю в тебе. Приїду якось іншим разом [...]. Мені вони обоє сподобалися, спомин-про те побачення залишиться назавжди приємним, а от далі все перервалося й рішуче. Я думаю, його цікавили (та й не так мої, як Катині) справи, на цьому й кінчилося. Мене ж він цікавив, і вона, окрім усього, і як люди. Але в них або мало часу, або багато друзів, нові ні до чого. Може, й правильно, бо часу ж обмаль»¹¹⁵ (виділення наше. — *Авт.*).

Отже, висловимо припущення, що О. І. Солженіцин відвідав Умань й спілкувався з Н. Суровцовою упродовж двох тижнів

¹¹³ Суровцова Н. *Листи*. — Кн. 1. — С. 370.

¹¹⁴ Там само. — С. 373.

¹¹⁵ Суровцова Н. *Лист до О. Зведринь, 29 трав. 1967 р.* // Суровцова Н. *Листи*. — Кн. 1. — С. 378.

(Я. Дашкевич), приблизно, між кінцем грудня 1965 р. – травнем 1966 р. («за минулий рік при всій зайнятості знайшли б час хоч один раз написати, або хоч відповісти» — Н. Суровцова, 29 травня 1967 р.).

Очевидно, що згадка про цитування О. Солженіциним «десятки разів» мемуарів Надії Віталіївни не більше ніж гіпербола шановного львівського ученого проф. Я. Дашкевича — насправді ж, за нашими підрахунками, у трьох томах «Архіпелагу ГУЛАГ» її спогади згадуються усього (sic!) сім разів. Втім, і це, на наш погляд, чимало.

Так, наприклад, у дослідженні О. Солженіцина йдеться зокрема про російську більшовицьку контрпропаганду початку 1920-х років, спрямовану на нейтралізацію першої хвилі оприлюднених на Заході мемуарних книжок й меншого формату розповідей утікачів з комуністичної концтабірної системи й зокрема з Соловків. За словами Олександра Ісайовича, друзі Нового Суспільства в СРСР мали апріорі спростовувати такі публікації, адже вони суперечили вже їм відомому:

«Как описывала рай на Соловках немецкая коммунистическая газета “Роте-Фане” (надеюсь, что ее корреспондент и сам потом побывал на Архипелаге) и тем альбому о Соловках, которые распространяли советские полпредства в Европе: отличная бумага, достоверные снимки уютных келий. *(Надежда Суровцева, наша коммунистка в Австрии, получила такой альбом от венского полпредства и с возмущением опровергала ходящую в Европе клевету. К этому времени сестра ее будущего мужа уже отсидела на Соловках, а самой ей предстояло через два года гулять “гуськом” в Ярославском изоляторе)*»¹¹⁶ (виділення наше. — Авт.).

Вищезгаданий контрпропагандистський «хід» більшовицького повпредства у Відні знайшов відображення у мемуарній спадщині Надії Віталіївни. Тим більше, що вона згодом змогла верифікувати «правду» вищезгаданого соловецького альбому за власними гулагівськими враженнями:

«Я часом постачала радянські інформації [...] журналістам і нерідко була в посольстві у Коцюбинського. Він давав усе мені особисто, і я з іншими співробітниками посольства не зближувалася. Пам'ятаю один епізод. Пам'ятаю так добре, мабуть, тому, що згодом мені довелося його не раз згадувати.

¹¹⁶ Солженицын А. *Архипелаг ГУЛАГ 1918–1956: Опыт художественного исследования*. — М.: Советский писатель; Новый мир, 1989. — Т. 2. — С. 58.

Раптом у пресі з'явилися відомості про те, що діялося з політичними в'язнями у Соловках. Це схвилювало громадськість, зокрема — мене. Знов воскресала кара терору, вколисана книжечками та відомостями про життя з радянських газет. Невже таке може діятися за соціалістичного уряду? І я полетіла до Коцюбинського, розказала про всі поголоски, про ганебні чутки і з надією дивилась на нього. Він теж чув про це. Він дав мені гарний альбом — на крейдяному папері були знімки Соловків, тих чудесних околиць, моря з чайками, старовинного Кремля, монастирських келій, обернених на кімнати "ізолюваних" політв'язнів; я бачила прекрасний отель для тих, що приїздили на побачення з цими в'язнями... З полекшеною душею я показувала ці фото закордонним кореспондентам, документально спростовуючи наклепницькі інформації. Не знаю, чи вірив сам Юрко тим фото, як щиро вірила я, чи був більш мужнім, мудрішим?

Через декілька років, за інших обставин, я зустрілася з людьми Соловків і червоніла за свою наївність; потерпала від їх оповідань»¹¹⁷.

В опублікованих «Спогадах» Н. Суровцової цей же епізод викладений у дещо іншій редакції:

«Мені пригадується один епізод. У двадцять третьому, якщо не помиляюсь, чи двадцять четвертому році за кордоном поширювались чутки про жахливі умови Соловецьких таборів. Я була в колі журналістів, прогресивних діячів, і мене глибоко обурювало, що люди вірять таким чуткам. Сама я була в ту пору глибоко переконана, що все це брехня, звичайні наклепницькі випадки, і що в нашій країні немислиме подібне. Я могла повірити, що під час громадянської війни (якої я також не бачила), як і в будь-якій революції, багато тяжкого було неминучим; я допускала, що до ворогів і тепер застосовувалися певні репресії, але я головою ручалась, що те, про що говорили в Європі, — брехня. Я не могла цього пасивно терпіти, пішла до повпреда (де я взагалі бувала, одержувала літературу і газети з Союзу), розповіла йому з обуренням про все і отримала великий, виданий на прекрасному папері, альбом фотографій Соловків. Чарівної краси пейзажі, старовинний Кремль, затишні камери-келії, прекрасно устаткований готель для тих, хто приїжджає на побачення, і багато іншого цілком заспокоїло мене і зміцнило в моїй упевненості. Я пішла, з гордістю несучи альбом єдиних у світі табірних фотографій. З яким захватом демонструвала я їх, знищуючи вщент своїх супротивників. Багато пізніше я почула й інше про ті ж соловецькі умови від людей, котрі там були. Щось таке відбувалося й зі мною на Лубянці»¹¹⁸.

¹¹⁷ Суровцова Н. *Про Юрія Михайловича Коцюбинського* // ЦДАМЛМ України, ф. 302, оп. 1, спр. 1, арк. 21–22.

¹¹⁸ Суровцова Н. *Спогади*. – С. 215.

У розділі 8 «Жінка у таборі» другого тому «Архіпелагу ГУЛАГ» О. Солженіцин наголошував особливості жіночого менталітету під час слідства в ОГПУ, адресуючись при цьому й до відповідного досвіду Н. Суровцової:

«Надя Суровцева, красивая и ещё молодая, надела впопыхах на допрос разные чулки, и вот в кабинете следователя её смущает, что допрашивающий поглядывает на ее ноги. Да казалось бы и чёрт с ним, хрен ему на рыло, не в театр же она с ним пришла, к тому ж она едва ль не доктор (по-западному) философии и горячий политик, — а вот поди ж ты!»¹¹⁹

Відповідне місце у мемуарах Надії Віталіївни:

«Вранці мене викликали в головні кімнати ДПУ [...]. У затемненому порт'єрами кабінеті сидів немолодий військовий. Коли я входила, він підскочив, буквально підскочив, допоміг мені скинути шкіряне пальто і запропонував сісти в одне з глибоких крісел біля столу. Сам він сів у друге навпроти. І почалося “знайомство”. Він був винятково люб'язний, але спочатку я збивалась — і от чому: вдягаючись, я спохвату наділа різні панчохи, спідниці в ті часи носили куці, і ноги було видно від черевиків до колін. І от мій співбесідник, незважаючи на сивину, дуже часто зупиняв свій погляд на цих нещасних ногах, і мені здавалось, на різних панчохах. І це мені жахливо заважало. Я надто ще недавно відірвалася від життя і почувала себе ще жінкою [...]»¹²⁰.

Згадував О. Солженіцин й погіршення становища колишніх бранців ГУЛАГу на Колімі наприкінці 1940-х років, які після звільнення з таборів «добровільно» погоджувалися залишатися «вільнонайманими» у тих же диких місцях. Знову ж таки ілюструвалося це на прикладі табірної одісеї Н. Суровцової:

«Да на Колыме особенного и выбора не было: там ведь народ держали. Освобождаясь, зэк тут же подписывал *добровольное* обязательство: работать в Дальстрое и дальше (разрешение выехать “на материк” было на Колыме ещё трудней получить, чем освобождение). Вот на беду свою кончила срок Н. В. Суровцева. Ещё вчера она работала в детгородке — тепло и сытно, сегодня гонят её на полевые работы, нет другого ничего. Ещё вчера она имела гарантированную койку и пайку — сегодня пайки нет, крыши над головой нет, и бредёт она в развалившийся дом с прогнившими полами

¹¹⁹ Солженицын А. *Архипелаг ГУЛАГ 1918–1956: Опыт художественного исследования*. — М., 1989. — Т. 2. — С. 209.

¹²⁰ Суровцова Н. *Спогади*. — С. 216.

(это на Колыме!). Спасибо подругам из детгородка: они ещё долго “подбрасывают” ей на волю пайки. “Гнёт вольного состояния” — вот как назвала она свои новые ощущения. Лишь постепенно утверждается она на ногах и даже становится... домовладелицей! Вот стоит она (ф.[ото] 5) гордо около своей хибарки, которую не всякая бы собака одобрила»¹²¹...

Отже, головною справою «постреабілітаційного» життя Н. Суровцової стало написання, уточнення й доопрацювання її спогадів. Працю над ними вона розпочала ще на засланні й формально закінчила у 1959 р., але продовжувала доповнювати, виправляти, шліфувати як найдорогоцінніший (а це справді так було) свій твір. Великої таємниці з спогадів вона не робила, маючи навіть, зрештою, дуже слабку надію, що зможе їх видати в часи відлиги. Тому й найдрастичніші моменти (наприклад, більшовицьку різню в Києві 1918 р., ряд таборових епізодів) вона пропускала та й кликала на допомогу ідеальний нереальний комунізм. Спогади давала читати Миколі Бажанові та Юрієві Смоличеві, але схвальних відгуків від них не отримала, їх дуже роздратувало, як це українські війська, український уряд — ті, часів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, можна було називати «нашими». Був ще й окремих конфлікт з Ю. Смоличем. Надія Віталіївна дуже обурилася, що він у романі «Реве та стогне Дніпр широкий» набрехав на Софію Галечко, яка, нібито, розстрілювала з кулемета галичан, колишніх військовополонених (до речі, в час подій, які з апломбом описував Ю. Смолич, Софії Галечко вже не було в живих). Метр від політичних псевдоповістей — памфлетів, пізніший Герой Соціалістичної Праці, дуже обурювався на таку критику¹²².

У передмові до розділу «Револуція» власних спогадів, написаних в Умані 1963 р., Надія Віталіївна розгорнуто виклала мотивацію, творчий задум, план та перспективи підготовки своїх мемуарів:

«Праця та немала. А всі ми — смертні. І ніколи не боячись смерти, я все-таки постійно боялася і боюся, що не встигну закінчити свої записи. Тому я провадила їх не послідовно, в хронологічному порядку, а обирала тематику в міру її важливості. Тому першими пішли спогади про роки тюремні, лагерні, заслання. Я почала писати десь

¹²¹ Солженицын А. *Архипелаг ГУЛАГ 1918–1956: Опыт художественного исследования*. — М., 1989. — Т. 3. — С. 447.

¹²² Див.: Дашкевич Я. *Надія Суровцова. Нотатки з нотаток* // Дашкевич Я. *Постаті*. — С. 562.

у 1945–46 роках, там таки, на Колимі і продовжувала за всіх часів — і догляду ГПУ, і реєстрації постійної, ба навіть мої рукописи побували разом з двома мішками літератури на схованці того ж ГПУ під час мого останнього (сподіваюся!) арешту 1949–50 років, і нечитані, недоторкальні повернулися до мене, і я знов продовжувала своє писання. Тяжко було за тих часів передбачити, чи багато людей зможе написати бодай такі спогади, тільки знали ми, що мало і дедалі то менше таких людей лишалося. Отже, треба було писати будь-що-будь. Зрозуміло, що багато в тих спогадах все-таки опускалося. Якщо буде змога, то допишеться, а ні — то і те, що записане, дещо дає. Так воно йшло до реабілітації. Після неї формально нібито змога писати вже була, але звичка десятиріч долала новий подих, і додаток так і лишався недописаний. Тепер, у 1963 році, коли з'явилися твори Солженіцина [...] та численні дрібні уривки в творах різних письменників, коли дещо, дуже важливе, вже було сказано вголос, потреба стала менш гострою і спішною. Одночасно прийшли чутки про друковані за кордоном спогади Рут — прізвища не згадаю, нашої ельгенки, з якою я була кілька років у лагері, швейцарки, яка повернулася на батьківщину і там написала про Колиму; коротше — вже не так пекло; потреби в публікації дальших (крім згаданого Солженіцина) в політичній установці не відчувалося, наскільки я могла зрозуміти, і тому цей розділ матиме лише вартість матеріалів для майбутнього. Хай таким і лишається. Буде змога, лишаться ще роки, здоров'я, пам'ять — все, що було опущене, можна буде додати [...]»¹²³.

Критично (очевидно, цілком слушно) налаштований до творчості й мемуаристики Ю. Смолича, Ярослав Дашкевич згадує у листі до Н. Суровцової 8 листопада 1969 р.:

«Смоличеві спогади я проглянув. Ви вважаєте плюсом те, що він дещо відчуває. Я можу вважати лише протилежним — інтелігентна зяничарена падлюка завжди гидкіша від тупого виконавця»¹²⁴.

«Автентична» Н. Суровцова у вищезгаданій передмові 1963 р. так з'ясовувала свої взаємини з Ю. Смоличем:

«З сучасних письменників Смолич присвятив себе літопису українських подій часів 1917 і пізніших років у белетристичній формі. Його романи: “Мир — хатам, війна — палацам” і “Реве та стогне Дніпр широкий” є передмовою до наступного твору, що він пише саме тепер. Я уважно читала ці твори. Я розмовляла з ним, коли він мене спитав про враження за окремі місця і трактовки його книг. Ми пару годин просиділи в його кабінеті в Спілці письменників, і секретарка

¹²³ Суровцова Н. *Спогади*. – С. 58–59.

¹²⁴ ІР НБУВ, ф. 284, оп. 1, № 710, арк. 1 зв.

безнадійно намагалася відірвати його від розмови для чергових відвідувачів. Смолич слухав, питав. Я запропонувала йому приїхати до мене до Уманя і розповісти йому все, що його цікавило. Справа в тому, що він молодший за мене саме на тих кілька років, які дали мені змогу бути активним учасником і глядачем тої доби, йому ж залишилися самі документи і офіційні перекази.

Для мене ця доба — живі люди, часом дорогі, іноді ворожі, це зрушення часу, боротьба, помилки моїх сучасників і мене самої, це кров — заслужено чи марно пролита на київській землі, це історія людей, що творили історію. Смолич не подуває либонь написати правду. Я — не подужаю написати роман. А людям треба, треба і роман, і правду. Я надто довго була осторонь життя, щоб брати на себе сміливість судити, чи зараз вже можна і треба казати всю правду»¹²⁵.

Виникає запитання — чи не ініціювала несамохіть Надія Віталіївна написання Юрієм Смоличем його офіційних «Розповідей про неспокій»?..

Читав спогади Н. Суровцової також Петро Кравчук.

9 квітня 1967 р., під час відвідин УССР делегацією Компартії Канади, П. Кравчук у Києві мав розмову з Н. Суровцовою, зафіксувавши бесіду таким чином:

«Із Суровцовою [...] я мав довгу розмову. До речі, Суровцова була на засланні понад 30 років [...]. Суровцова розповідала про “Спогади”, які написала і які їй радять “підправити”, щоб видати, бо в такому вигляді, в якому вони є, не будуть тепер надруковані. Вона вперлась: “Нічого не виправляю! Почекаю, мені не спішно, колись вони таки побачать світ!” (Їй уже далеко за 70, і вона ще має час!) Копія “Спогадів”, як мені опісля говорив завідуючий відділом рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР [...] Микола Петрович Візир, знаходиться у фондах відділу. Юрій Смолич і Микола Бажан дуже високо оцінили ту працю»¹²⁶.

27 квітня 1967 р., майже синхронно з вищезгаданою розмовою з «прогресивним канадським українцем», у своїй приватній кореспонденції Надія Віталіївна висловлювала власні міркування щодо доцільності/недоцільності кон'юнктурної правки її мемуарів:

«Багато у мене цікавої громадсько-наукової роботи, трошки пишу, трошки друкують і обіцяють ще, але це не те, що треба мені особисто. А про це також була кілька разів мова з різними “відповідальними”

¹²⁵ Суровцова Н. *Спогади*. — С. 59.

¹²⁶ Кравчук П. *Інформативна довідка: Особисті спостереження* // Київ. — 1990. — № 4. — Квітень. — С. 121.

людьми, але вони кажуть те ж саме, що я і без них знаю, що треба текст пристосовувати до різних вимог, а тоді можна заводити розмову про друкування, причому всі кажуть, що написано добре тощо. Ну, що добре, я і без них знаю, а переробляти, щоб потім у труні від сорому перевертатися, то хай воно полежить з десяти років, тоді надрукують самі зі задоволенням саме так, як я вважаю потрібним. Ну от, отакі всякі зустрічі зі знаменитостями, візити в їхні вілли, обіди у їхніх дружин... Це дає деяку розвагу, та не надто велику, бо воно вже не нове, бачила й не таке. Привітні слова врешті-решт лише слова, і ціну я таким стосункам знаю прекрасно, хоч їм не показую виду, що не маю ілюзій щодо цього»¹²⁷.

Так чи інакше, на переконання Я. Дашкевича, з допомогою «колишніх друзів» видати спогади було неможливо, а без їхньої допомоги — тим більше. Від передачі спогадів для видання за кордон (а були й такі пропозиції — зокрема з боку того ж Я. Дашкевича) Надія Віталіївна відмовилася, хоча на її очах відбувся триумф мемуарів чоловікової сестри Катерини Олицької (написаних в Умані), що стали дисидентсько-емігрантською сенсацією. Носилася з думкою, щоб продовжити спогади до сучасних їй днів, але з цього вже нічого не вийшло.

10 жовтня 1972 р. пленум ЦК КП України обрав В. Ю. Маланчука кандидатом у члени Політбюро й секретарем ЦК. Наступного дня новообраний секретар ЦК, а також голова КГБ УРСР В. В. Федорчук отримали доручення розробити й доповісти Політбюро ЦК КПУ практичні заходи з питань протидії «націоналістичній діяльності та пропаганді» на теренах республіки¹²⁸. Розпочиналася «маланчуківщина»...

Відтак, серед іншого, активізувалися заходи КГБ щодо знешкодження «уманського салону» Н. Суровцової й зокрема вилучення її історико-мемуарної спадщини. 19 травня 1972 р. Надію Віталіївну у її власному помешканні допитував майор КГБ. Цікавився він відвідувачами «уманського салону» Н. Суровцової — дисидентами Леонідом Плющем та Іваном Світличним. Відтак отримав і запротоколював ухильно-коректні відповіді досвідченої гулагівки:

¹²⁷ Суровцова Н. *Лист до О.Зведринь, 27 квіт. 1967 р.* // Суровцова Н. *Листи.* — Кн. 1. — С. 377.

¹²⁸ *Україна: Хроніка ХХ ст.:* Довідкове видання / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін. — К., 2005. — Роки 1961–1975. — Ч. 2. 1966–1975. — С. 480.

«На поставлені питання свідок СУРОВЦОВА Н.В. відповіла:

ПЛЮЩА Леоніда я знаю кілька років, примірно з 1967–1968 року, коли він приїздив в м. Умань і заходив до нас. З того часу він приїздив до нас сам або з своєю жінкою [...] і дітьми, Дімою і Лесиком декілька раз, коли їхав до своєї матері в Одесу. Весною чи влітку 1970 року на моїй квартирі в Умані ПЛЮЩ Леонід був разом з СВІТЛИЧНИМ Іваном Олексійовичем. Я не пригадую, чи був в той час з ними ще хтось. Прізвище БОДНАРЧУК мені невідоме. Основною метою приїзду ПЛЮЩА, його сім'ї, СВІТЛИЧНОГО Івана, як я вважаю, було відвідування парку “Софіївка” і мене, як їх доброї знайомої. Розмова при зустрічах з ними носила загальний характер, деталей не пригадую.

Років зо три тому назад я відвідала квартиру ПЛЮЩА в Києві, в той час дома були його жінка й діти. Самого Леоніда ПЛЮЩА, наскільки пригадую, дома не було. Метою їх відвідування було підтримання товариських відносин. У ПЛЮЩІВ я була зовсім недовго і в той же день повернулась додому в Умань.

Під час зустрічей з ПЛЮЩЕМ Леонідом, СВІТЛИЧНИМ Іваном [...] жодних антирадянських або наклепницьких розмов між нами не було. Я не пам'ятаю, щоб ПЛЮЩ Леонід, або СВІТЛИЧНИЙ Іван приїздили до мене з якою-небудь недозвільною літературою, чи так званими матеріалами “самвидаву”. Подібними матеріалами я не распоряджала і їм також не давала. Чи мав таку літературу ПЛЮЩ Леонід — мені невідомо.

Протокол прочитала, покази з моїх слів записані вірно, зауважень та доповнень не маю. *Н. Суровцова*¹²⁹.

На спогади Надії Віталіївни органи безпеки почали полювати у тому ж 1972 р. Вірніше — активізували це «полювання». У передмові до розділу «Револуція», датованій 1963 р., мемуаристка писала:

«Одночасно я бачу, я відчуваю на собі пильний провінціальний догляд тої ж таки державної безпеки. Я не знаю, наскільки зуміли стати новими ті люди, які десятки років стежили за мною, у яких я розписувалася в книзі, з якими я крокувала під їх керівництвом по тюрмах, допитах, засланнях, лагерьох... Вони знов поруч мене, знов я відчуваю їх подих за своїми плечима — я не боюсь вже нічого, але це не збільшує творчої наснаги, натхнення, бо я не знаю, наскільки вони розуміють те, що ясне мені — потребу правди [...]»¹³⁰.

Відтак обшуки пішли за обшуками: 19 січня, 20 січня, 27 січня, потім 13 липня 1972 р.:

¹²⁹ ЦДАМЛМ України, ф. 1196, оп. 1, спр. 5, арк. 79.

¹³⁰ Суровцова Н. *Спогади*. – С. 59.

«Видно, хтось доносив, що спогади мусять бути дома. За кожним разом брали якісь нотатки, чорнетки, книжки, які потім не повертали. Кілька років перерви — і нові обшуки 28 вересня 1977 р. та 31 серпня 1979 р. (всі дати згідно з офіційними актами про обшук). Нова хвиля погоні за спогадами прокотилася вже не лише по Умані, але й по Києві (почалася хвиля в березні 1981 р. у Львові). 28 березня шукали за ними в доброї знайомої Лесі Лук'янової та 31 березня в племінниці Н. Суровцової Ліді, про що вже широко заговорили в матеріалах самвидаву та в інших публікаціях за кордоном»¹³¹.

Та, зрозуміло, що владущих та їхній репресивний апарат це не зупиняло.

Н. Суровцова виготовила декілька машинописних копій спогадів, які вона роздала на збереження, як вважала, вірним людям. Був ще рукописний оригінал у «товстих» зошитах, що таки потрапив до рук КДБ (його забрали в Умані під час останнього обшуку). Та ще у 1960-х рр. Н. Суровцова вирішила найважливішу частину свого особистого архіву передати на державне зберігання. Тема збереження власної історико-мемуарної спадщини — постійна у її кореспонденції 1960-х рр. Так, у листі до О. Зведринь від 25 серпня 1963 р. присутня згадка:

«Я знову дещо написала, а попереднє віддала до держ[авного] історич[ного] архіву, хай зберігають до моєї смерті і далі. Це все-таки виходить, що воно не пропаде, чого мені й хочеться [...]»¹³²

Докладніша інформація у листі від 29 січня 1964 р.:

«Віддала я свої рукописи в державний історичний архів, там відкрили мій фонд, склали ми угоду, що без мого дозволу ні вони самі, ні давати іншим не можуть. Є підпис самого директора, печатка, [підпис] хоронителя, ще якоїсь там особи, словом, якщо я помру, ця частина рукописів принаймні не пропаде. Пишу далі, тепер, коли знаю, куди подіти, мені більше сенсу писати [...]»¹³³.

Так виникли два фонди — № 302 в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва УРСР та № 284 у Відділі руко-

¹³¹ Див., напр.: *Українська гельсінська група 1978–1982. Документи і матеріали* / Ред. О. Зінкевич. — Торонто; Балтимор, 1983. — С. 276; *Ukrainian Quarterly*. — 1981. — Vol. 37. — № 3. — Р. 331–332; Дашкевич Я. *Надія Суровцова. Нотатки з нотаток* // Дашкевич Я. Постаті. — С. 562.

¹³² Суровцова Н. *Листи*. — Кн. 1. — С. 356.

¹³³ Суровцова Н. *Лист до О. Зведринь, 29 січня 1964 р.* // Суровцова Н. *Листи*. — Кн. 1. — С. 361.

писів Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР¹³⁴. В обох фондах мали зберігатися спогади. Коли завідувач Відділу рукописів ЦНБ Микола Петрович Візир віз з Умані матеріали Надії Віталіївни до Києва, його по дорозі перестріла машина з кдбістами. М. Візир заявив їм: «А я і так везу ці матеріали для вас». На переконання Я. Дашкевича: «Цей епізод давав би підстави вважати, що або за хатою постійно стежили, або що весь час підслуховували телефонні розмови (тому й знали, коли з Києва приїдуть за матеріалами) — це цілком імовірно, або що й сама хата прослуховувалася»¹³⁵.

Колишній харківський аспірант, а згодом в'язень ГУЛАГу й емігрант Григорій Костюк (1902–2002) на початку 50-х років у США став один з піонерів системного вивчення тоталітарної доби в Україні, особливостей національної політики більшовиків. Він одним з перших у закордонному українознавстві проаналізував перебіг кардинальної зміни курсу ВКП(б) в українському питанні 1932–1934 рр., внаслідок якої посланець кремлівського диктатора П. Постишев здійснив жорстоку «чистку» на «культурному фронті» УССР, ініціювавши спільно з ГПУ фабрикацію справи «Української військової організації» у республіці, репресивний вир якої поглинув значну частину західноукраїнських інтелігентів, ще донедавна активних провідників «українізаційної» політики. У 1992 р. Г. Костюк був обраний іноземним членом НАН України, а 1995 р. вітчизняний читач отримав український переклад його синтетичної праці «Сталінізм в Україні», що вперше з'явилася англійською 1960 р. Наукові дослідження Г. Костюком тоталітарної доби в Україні доповнюють його вартісні мемуари «Зустрічі і прощання», дві книги яких видано за життя ученого (1987, 1998).

У «Післямові» до першої частини «Зустрічей і прощань» мемуарист констатував «катастрофічну пустку на полі спогадів у Радянській Україні», пояснюючи її специфічними умовами підрадянської дійсності й зокрема жорсткою цензурою й всеосяжним

¹³⁴ Див.: Воронкова Т. І. *Суровцова-Олицька Надія Віталіївна (1896–1985)* // Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник / НАН України. НБУВ, Інститут рукопису; Редкол: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. – К., 2002. – С. 528–531.

¹³⁵ Дашкевич Я. *Надія Суровцова. Нотатки з нотаток* // Дашкевич Я. Постаті. – С. 563.

контролем КГБ — навіть за неопублікованими рукописами, наголосивши:

«Ясно, в умовах диктатури навіть і чисто літературна (не кажучи вже про суспільно-політичну), об'єктивна і правдива мемуаристика приречена на “катастрофічну бідність”».

До нечисленних винятків у цій царині Г. Костюк зараховував мемуари Н. Суровцової:

«Із спогадів Леоніда Плюща¹³⁶ та інших джерел знаємо, що великі спогади написала легендарна жінка нашої доби — письменниця, перекладачка, активна учасниця революції 1917–20 рр., довгорічна ув'язнена сталінських тюрем і концентраків — Надія Суровцева»¹³⁷.

Надія Віталіївна Суровцова померла в Умані 13 квітня 1985 р. «Якихось» трьох–чотирьох років життя їй «забрало», аби побачити опублікованими власні вистраждані «Спогади». 1990 р. у академічному щорічнику «Наука і культура. Україна» з'явилася перша частина її мемуарів, далі були друга й третя частини¹³⁸. 1996 р. з'явилося окреме видання «Спогадів»...

¹³⁶ Плющ Л. *Пам'яті Надії Суровцової: Спогади* // Сучасність. – 1985. – № 12. – С. 84–90.

¹³⁷ Костюк Г. *Зустрічі і прощання: Спогади* / Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту. – Едмонтон, 1987. – Кн. 1. – С. 691.

¹³⁸ Див.: Суровцова Н. *Життя Надії Суровцової, описане нею самою в селищі Нижній Сеймчан Магаданської області* / Публ. О. Сергієнко. Ч. I // Наука і культура. Україна: Щорічник АН УРСР. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1990. – Вип. 24. – С. 414–560; Суровцова Н. *Життя Надії Суровцової, описане нею самою в селищі Нижній Сеймчан Магаданської області* / Публ. О. Сергієнко. Ч. II // Наука і культура. Україна: Щорічник АН України. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – Вип. 25. – С. 218–301; Суровцова Н. *Життя Надії Суровцової, описане нею самою в селищі Нижній Сеймчан Магаданської області* / Публ. О. Сергієнко. Ч. III / Пер. з рос. Л. Падун-Лук'янової // Україна: Наука і культура / Вид. АН України, Т-ва «Знання» України. – К.: Т-во «Знання» України, 1993. – Вип. 26/27. – С. 285–321.